

ДИПТИНСЬКО І ЮНІСЬКО

Спогади

Народження, батьки

Я з'явився на світ 24 грудня 1907 року н.ст. в Женеві, Швейцарія, де мій батько перебував на еміграції. Мати розповідала, що після революції 1905 року, в якій він брав активну участь, його двічі арештовували, виникла реальна загроза каторги, і тому вони з матір'ю на початку 1907 року подались на еміграцію.

В кінці 1908 року мати повернулася зі мною на батьківщину.

Народився я в породільній клініці, *Maternité*¹, католицького жіночого монастиря. Був це канун католицького Різдва, і мати розповідала, як вона, лежачи в палаті, слухала молитви черниць в крохмальних чепцях — сестер та санітарок, і дзвони за відчиненим вікном, бо взимку там на ніч усюди відчинялись вікна.

Хрестили мене, назвавши Георгієм, в православній Хрестовоздвиженській церкві при російському посольстві в Женеві. Із звичайної для революційної молоді того часу зневаги до офіційних форм батьки мої взагалі не збирались мене хрестити. Та, на жаль, виявилось, що мене, нехрещеного, не можна вписати в паспорт матері для повернення в Росію. Довелось відбути цю процедуру в серпні 1908 року. Казала мама, що ледь вліз в купіль.

Хрещеними моїми були: моя ба-

буня (по батьку), Олександра Африканівна Юркевич (Балавенська), потім, як сказано в метриці, «грек» Василій Анагносте». Цим «греком» був Олександр Коваленко, мічман з броненосця «Потьомкін», що теж перебував на еміграції в Женеві і зійшовся з нашою родиною. Історія його була така: коли на «Потьомкіні» стали кидати офіцерів за борт, то він, не чекаючи своєї черги, сам плигнув у море. Але матроси стали йому кричати, щоб повернувся, що його не чіпатимуть. І він піднявся на борт. Матроси любили його і шанували, він брав участь в підпільній роботі на кораблі. Проробив він усю потьомкінську епопею, і після Констанци подався до Швейцарії. Про його дальшу долю не знаю, а от пригадую веселі оповідання батькових сестер, що теж на той час жили в Женеві, про його маму, неписьменну селянку, що приїхала туди до сина. Ходила вона в своєму селянському, прекрасно орієнтувалась в магазинах і на базарі, послуговуючись виключно українською мовою. В дощ накидала собі на голову ззаду широку селянську спідницю — на селі тоді був у нас такий звичай, а парасолів не визнавала. Французи ставились до неї доброзичливо, з гумором, ніхто не висміював.

¹ Ā àààèĀ òòàĀ — ô ô. — Ред.

Третім моїм восприємником був «личный дворянинъ Антонъ Михайловичъ Ляхоцкій». Про того нічого не пам'ятаю, а спитати вже нема в кого. Здається, теж хтось з емігрантів.

Батьки мої в ті часи багато подорожували, брали й мене з собою. Кажала мама, що отак побував я в Лозанні і Парижі, і навіть на Ейфелеву башту зі мною підіймались...

Про життя нашої родини в Женеві, що пам'ятаю від рідні, ще розповідатиму, а тепер про матір та батька.

Мати

Моя мати, Марія Павлівна Юркевич (Белякова), народилась 8 лютого (ст.ст.) 1883 року в Ніжені, померла 21 жовтня (н.ст.) 1967 року в Філадельфії, США. Походила вона з дрібного українського дворянства. Її батько, Павло Євстафійович Беляков, був родом з старого ніженського козацтва. Дядько мій Євгеній колись прослідкував «родославне древо». Починалось воно в 18 віці від ніженського сотника Біляка. До речі, колись була в Ніжені і слобода Біляківка (див. напр. «Чорну раду» П.Куліша). Нащадки сотників пішли по чиновничій і духовній лінії і стали Беляковими. Дід вчився лише в бурсі, чин мав *коллежского регистратора* («чуть не імператора», як тоді жартували) — це був найнижчий чин по «Табелю о рангах».

Був дід секретарем ніженського «воинского присутствия», тобто воєнкомату. Жив на хабарях, головним чином від ніженських євреїв, за звільнення їх синів від призову. Був у

Малий Юрко з мамою. Москва. Близько 1911 р.

них людиною вельми шанованою, бо свої зобов'язання, узявши гроші, завжди виконував.

Людина з нього була дуже тяжка. Міцно пив, вдома був справжнім тираном, мучив жінку і дітей. Коли жінка померла, а діти піросли, то одне за одним подались з дому, мама перша з них.

Дружина дідова, моя бабуня Ольга Іванівна, походила з родини Дубянських, такого ж дрібного українського дворянства, що володіла частиною села Плосьького (тоді Мринської волості), 20 із чимсь кілометрів від Ніжена. Мама моя і решта рідні не знали подробиць про походження Дубянських, але схоже на те,

Йосип Вячеславович Юркевич, його дружина Олександра Африканівна, син Левко, дочки Олександра, Ніна і Марія

що «родоначальником» був хтось з площенських селян Дубиків, якому вдалось вислужитись. Бо я пам'ятаю велику і заможну селянську родину Дубиків, з якими мої дві двоюрідні бабуні, що жили в площенському «родовому гнізді», підкреслено не мали стосунків. Бувши дворянками, копили на них губу, хоч і не відкидали, що це якась наша далека рідня. А Дубики, у відповідь, ставились з погордою до збіднілих дворян. Я, хоч і малий, все це добре розумів.

В роду Дубянських був протоієрей Василь (а може Олексій), духівник самої цариці Єлизавети. В родині жартували — той би мав чого розповісти! Прадід мій, Іван Федосійович Дубянський, був полковником. Брав участь в «угорській кампанії» 1848 року і мав за це нагороди. Пам'ятаю ці хрести і медалі, вони без пошани валялись між кухонним начинням в площенському буфеті. За родинними переказами був він людиною суворою, що зветься — самодур.

Бабуня моя, Ольга Іванівна, була одною з трьох його дочок. Красива, милої вдачі. П'ятнадцятирічною видали її за Павла Беякова, і за 20 років шлюбу народила 11 дітей, з яких вижило семеро. В 37 років померла. Страшне було її життя з п'яницею і дрібним деспотом. І все ж треба віддати дідові належне: сам не мавши освіти, він подбав, щоб його двоє синів і п'ять дочок закінчили ніженську гімназію. Далі майже всі вони здобули і вищу освіту вже самотужки. Треба тут сказати, що провінційна ніженська гімназія — а Ніжен в кінці минулого віку був глибокою провінцією — давала цілком пристойну освіту, хороший рівень культури, навряд чи нижчий за той, що сьогодні дає середня школа. Випускники знали непогано історію, географію, літературу, чужу мову: в еміграції мама прекрасно користалась із своєї гімназичної французької мови.

Моя мати, друга з його дітей, була непокірною і ще підлітком сміливо заступалась перед батьком за свою маму. І тітки розповідали: батько перед нею відступав.

Скінчивши гімназію, мати в 18 років навманя, без знайомств і без грошей взяла й поїхала до Петербурга вчитись. Був це 1901 рік. Стала перебиватись, як могла, головне уроками, бо з дому допомоги майже не мала. Спробувала спочатку медицину, але не витримала анатомічки. Між іншим, це переживання на все життя лишило в неї відразу до сирого м'яса. Тоді пішла вона на знамениті в ті часи курси на правах вищої школи фізич-

ного виховання (абсолютна новина на початку сторіччя!) професора Петра Францовича Лесгафта², передового діяча, що збирав навколо себе кращу молодь. Ця галузь припала матері до серця, і розповідали її подруги з курсів, що скоро стала вона одною з улюблених учениць професора, який раз у раз доручав їй все складніші завдання. Часом розповідала вона, як їй вдавалось виправляти здоров'я дітей з фізичними вадами — кривобоких і т.п. — простими «лесгафтівськими» фізичними вправами, навіть разом і вдачу їх міняти. Деякі з них на все життя зберегли велику любов до неї, пригадую, що і з'являлись до нас у Москві і Києві.

Опинилась вона в Петербурзі серед революційної молоді, приєдналась до соціал-демократів, при тому з запалом, що був для неї властивим у всіх справах і все життя.

Інтересний момент: хоч народилась і росла мати на Україні, але змолоду українкою себе не відчувала. А в Петербурзі довелось їй зустрітись з одним, як тоді говорилося, «свідомим українцем», інтелігентною людиною — от, на превеликий жаль, не пам'ятаю, з ким саме. І він навернув її «на путь істинний», з'ясувавши — хто вона, які обов'язки має перед своїм народом, змусив познайомитись з історією, літературою.

В родині Беякових говорили російською мовою, точніш — то мішаною, як тепер кажуть, «суржиком» містечковим. І справжню українську літературну мову, Шевченка, пізнала мати в Петербурзі. А трохи

² Лесгафт Петро Францович (1837–1909), дї нїєнїєєє і аааа̄ а̄ аі аò і ³ є̄а̄д̄. Çаní î áí èè í áóéí áí ç ñèñòàì è ò çè-í î ā àèõí àáí í ý ³ í ààè-í î -í àááā ā-í î ā ēí í òđí èр.

Будинок Й.В.Юркевича у Кривому

російської вимови так і лишилось у неї на все життя. З запалом брала вона участь в діяльності українського земляцтва петербурзького: аматорські вистави, хор, так би мовити — клубна робота.

Курси Лесгафта мати скінчила, склала всі іспити, а от диплома чомусь не попиклувалась одержати, мабуть просто був він їй байдужий. Вона ніколи не цікавилась папірцями, і в другу половину життя відсутність диплома створювала їй чимало клопоту. Те ж трапилось і з *Высшими Женскими Курсами* в Москві, на які вона поступила, мабуть, в 1909 чи 1910 році, теж проробила майже увесь історико-філологічний факультет до 1915 чи 1916 року, і так само не поцікавилась

дипломом, і так само шкодувала...

У всякому разі, стала вона кваліфікованою «лесгафтійкою», як їх тоді звали, і фізичне виховання дітей, його теорія і практика, стало її основним фахом на все життя, плюс дошкільне виховання.

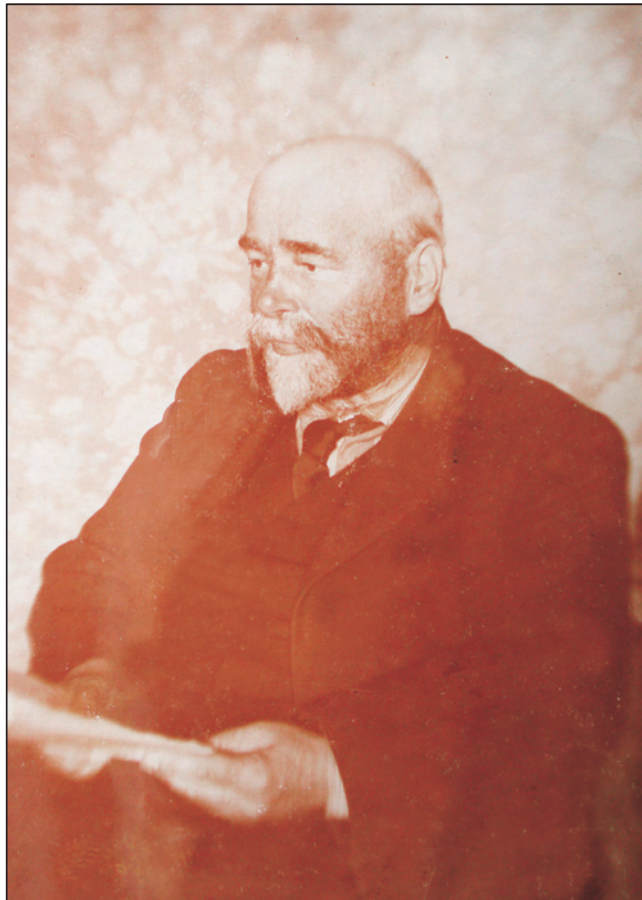
Після Петербургу жила вона якийсь час у Москві, подробиць не пам'ятаю, але це якось було пов'язане з революційною роботою. У всякому разі, брала вона участь у знаменитій студентській демонстрації в 1905 році, коли кінні козаки загнали молодь в Манеж і лупили нагаями. Дісталось і мамі нагаєм по спині. В тому ж 1905 році опинилась вона в Києві, була в той час уже в певній мірі професійною революціонеркою,

один час входила до складу київського міського комітету УСДРП. Довелось їй зазнати арешту і якийсь час просидіти в знаменитій Лук'янівській тюрмі, якої скуштувала, мабуть, чи не вся українська революційна молодь. Режим там був доволі ліберальний, і мала можливість познайомитись з багатьма новими для неї людьми. В тому числі і з моїм батьком. Скоро після звільнення з тюрми вони побрались.

Батько

Мій батько, Лев Йосипович Юркевич, народився 19 серпня (ст.ст.) 1883 року³ в с.Кривому на Київщині (тепер Житомирська обл.), помер 11 жовтня (ст.ст.) 1919 року в Москві. Можна сказати, що походження він був великопанського.

Його батько, Йосип Вячеславович Юркевич (31.I.1853–12.XI.1910 ст.ст.) походив з старовинного польського шляхетського роду, якому належали кілька тисяч десятин родючої землі на Київщині і село Криве, велике й багате (втім, може, не все село, бо там були і якісь інші поміщики). Дід лишився сиротою в день свого народження: його мати позбавила себе життя зразу після родів, а її чоловік, дізнавшись про це, вчинив те ж саме. Ніхто так і

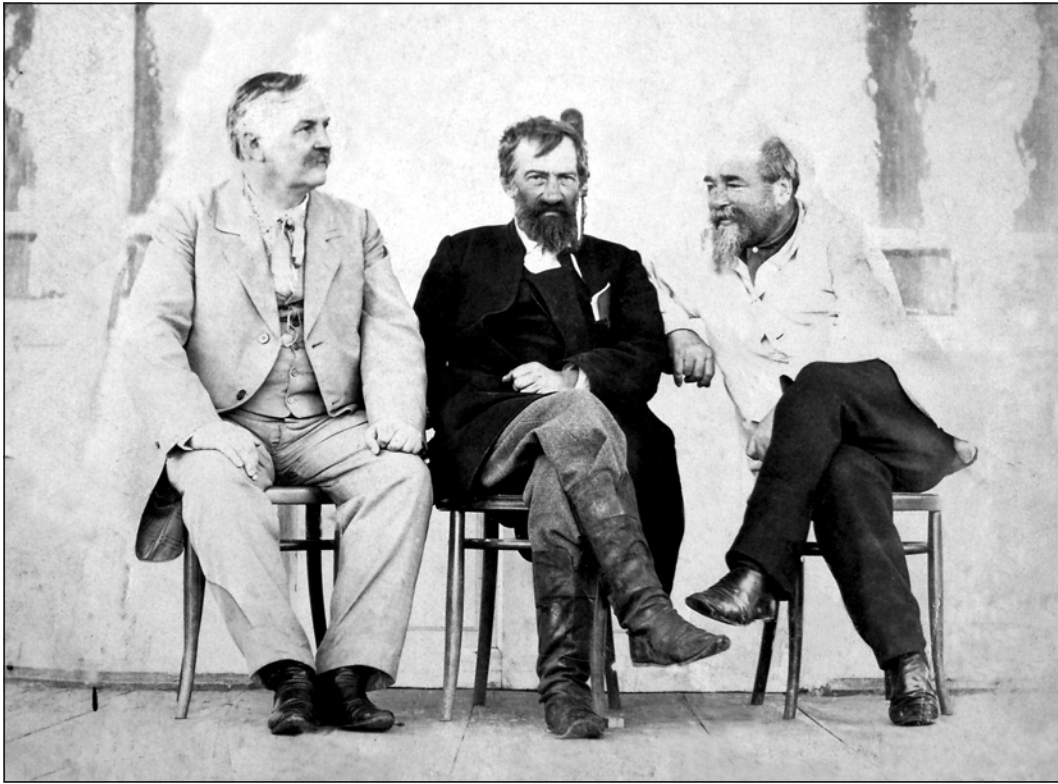

Йосип Вячеславович Юркевич. 1901 р.

не дізнався, в чому ж була справа. Як самогубців, їх не можна було поховати на кладовищі. Могили їх були в Кривому, в маєтку діда, над ставком, замість хрестів — кам'яні пірамідки, такого типу, як тепер заведено ставити на могилах. Їх уже давно і сліду немає.

Виховували діда якісь родичі, кінчив він медичний факультет Київського університету з 2-річною перервою, — його виключили за революційну діяльність. Був дуже здібною людиною, широко, по-євро-

³ А «Аі өеёеі і аа³; оёа́і́ і́сі аа́ноа́а», аеа-аі «і і еі аа æòòÿ», 1984, ò.10, ñ.3945, ðê í àð. È.Р ðеаае÷а — 1884, ñоаооÿ і æі епаі à l .Р ðеаае÷. — Ред.

Микола Віталійович Лисенко, Тадей Розеславович Рильський та Йосип Вячеславович Юркевич у Кривому. 1901 р.

пейському освіченою, і — в найкращому розумінні цього слова — світською. Знав кілька мов, багато бував за кордоном, в тому числі на медичинських конгресах.

Лікар був з нього, мабуть, видатний. От і Рильський⁴ в своїх спогадах говорить про нього, як про «сонячного доктора»: посидить коло хворого Йосип Вячеславович, поговорить із ним, і тому вже стає краще...

До речі, Рильські були сусідами діда по маєтках. Коли Рильський осиротів, то дід один час був його опікуном.

Як і більшість колишніх земських лікарів, був дід універсалом, умів все. Розповідали тітки, що він, наприклад, прекрасно робив операції на очах — більма, катаракти. В Кривому, околиць селах, сусідньому містечку Кам'янці лікував людей, приймав тяжкі роди. З селян і містечкової бідноти ніколи не брав грошей.

З оповідань Віри Володимирівни Шпилевич⁵, близької до родини, виходило, що служив він постійно земським лікарем; якщо і так, то лише якийсь час, бо від тіток я чув, що жив

⁴ Рильський Максим Тадейович (1895–1961), оєдàĵ ñüèèè ĩ ĩ àò, ĩ àòàèèààà÷, àĭ ĩ ààñüèèè àÿ÷. хєáĭ Áĭ ОЕÑЕ òà ÑЕÑЕ, àеòàèòĭ ò ÿ ñеòòòò ĩ еñòàòòáĭ çĭ ààñòàà, ò ĩ èüèèĭ òó òà àòĭ ĩ àòàò ÿ; Áĭ ОЕÑЕ.

⁵ Шпилевич Віра Володимирівна (1889–1979), áâèâ ãðàò, ààòĭ ò ñĭ ĩ àààâ ĩ òĭ ĩ .Èèüñüèĭ ã òà èĭ ã ĩ òĭ ÷áĭ ĩ ÿ.

Будинок на Паньківській, № 8, у Києві, збудований Йосипом Юркевичем. Стоїть і досі

він, як вільна людина, мав лікарську практику в Києві, займався культурно-освітньою роботою в київській українській громаді. Своему маєтку не приділяв надміру уваги, але ж і не марнував його. Після його смерті лишилось 2000 дес. землі і будинок в Києві, вартістю 150 тис.карб. (стоїть і досі), також гроші в банку.

Взаємини дідові з кривинськими селянами, мабуть, найкраще окреслює один епізод, що про нього розповіла мені Віра Володимирівна Шпилевич. Точно назвати рік вона не змогла, мабуть, трапилось це в 1904 чи в 1905 році.

Приходить до діда делегація селян і з конфузом його сповіщає про постанову селянського комітету оголосити страйк і не збирати врожай на поміщицьких землях. І хоч як вони

шанують доктора, а це стосується і його. Дід цілком погодився, що постанова комітету — діло святе, і поцікавився, чого саме домагається комітет. Йому з'ясовують — підвищення платні за жнива вдвічі проти старої ціни. А дід їм — так в чому ж справа? Будь ласка, хай буде по вашій ціні!

І що з того вийшло: кинулись до діда на жнива зразу два села. Бо і ціна добра, і з шанованою людиною можна не псувати взаємин. Вмент зібрали дідові врожай. А в сусідів-поміщиків хліб пропав.

Першу на Україні сільську електростанцію було побудовано саме в Кривому, по дідовій ініціативі і за його допомогою. Створив він там і сільський кооператив, і сільськогосподарчу машинну станцію. А десь в 1900-х роках послав своїм коштом в

Сполучені Штати кількох кривинських парубків повчитись там культурному хліборобству. Пішли ці хлопці робити на великі ферми, акліматизувались, навчились мови, стали — сказати б тепер — механізаторами. Після революції двоє чи троє з них повернулись додому в Криве. Один з них, Сукач на прізвище, знайшов нас з мамою в Києві в 1919 році. Згадується моє від нього сильне враження: американізований український селянин, стриманий, чемний, впевнений. Пам'ятаю, як він про доктора говорив, мало не з побожністю. Товаришував він і з моїм батьком; у того було багато приятелів серед сільської молоді. Побачив Сукач, як живуть невістка і онук доктора — а ми тоді здорово голодували — і спохмурнів. Після того раз у раз стали ми одержувати з Кривого з okazjiю, «від імені громади» (так нам і переказували), то мішок борошна, то крупи, то сала.

В кінці 20-х чи на початку 30-х років Сукача, а здається й інших «американців», посадили, і про їхню дальшу долю я не знаю.

Далі історія Йосипа Магомета⁶, «українського Мічуріна». Ми його відвідали з жінкою в 1963 році: колись спробую розповісти про цю цікаву зустріч. Розповідав Магомет, як прийшов до доктора найматись в садівники. І як доктор сказав йому, що приймає його не слугою, а співробітником. Мені відчувлось, що, ма-

буть, ці слова вирішили життєвий шлях Магомета, а ким він став — добре відомо.

Доктор теж кудись послав Магомета вчитись, до ладу не пам'ятаю, може, в Австрію. Один з виведених Магометом сортів суниці зветься — «Доктор Юркевич».

Йосип Вячеславович Юркевич належав до тих дворян, яких в кінці минулого віку в Росії напівіронічно звали «кающимися», а в поляків — «хлопоманами». Як це з ним трапилось? Батьки дідові, та й дальші його предки, були католиками і поляками по мові і культурі. Так було виховано і діда: католиком і поляком. Але одного разу, ще змолоду, ознайомився він з родовими паперами. З них виходило, що рід Юркевичів здавна український і православний; судячи по прізвищу, мабуть, волинського походження. Перейшли Юркевичі в католицтво і ополячились після надання котромусь з них польського шляхетства, ще й з гербом. Герб цей, між іншим, є в «Українском гербовнике»⁷ Модзалевського й Нарбута.

На думку покійного Й.Ю.Гермайзе⁸, це сполячування дідових (та й моїх...) предків трапилось, ймовірно усього в 17 сторіччі, за часів Стефана Баторія, що звойовував Україну не лише збройною силою, а й навертаючи на свій бік українську старшину, даруючи їм дешеве шляхетство. Так чи інакше, але родина, мабуть,

⁶ Магомет Йосип Якович (1880–1973), àèààòí èé óèðàĵ ñüèèè ñàèàèòĵ í àð, èàóðààò Ààðæð àáí ĵ ÑÐÑÐ, 1948 ð.

⁷ В.К.Лукомскій и В.Л.Модзалевскій. Í àèĵ ðĵ ñĵèèĵèèèè Ààðáí àí èè ñ ðèĵóí èàí è Àā ðà Í àðáóóà. Èçàáí ĵà ĵàðĵ èā àĵèāā àáí ðŷĵ ñóāā. Ñàĵ èò-ĵ àçàðáóðā 1914.

⁸ Гермайзе Йосип Юрійович (1892–1958), óèðàĵ ñüèèè ĵóĵ ðèè, èàðĵàí èè Àððáí ððàð ĵ-ĵ í ĵ-ĵ í ĵ-ĵ; ÀÒÀÍ . 1929 ð. çààððò òĵ àáí èé ó ñĵ ðàá³ Ñĵ ĵèèè àèçàĵ èáí í ŷ Óèðàĵ è, çàĵóáæáí èè àĵ 5 ðĵ èĵà óáŷçĵ áĵ í ŷ, ĵĵĵ ĵ à ó çàĵèáí í ĵ, ç 1937 ð. çĵ í àó à óàáí ðàð.

Родина Рильських (зліва направо): Богдан Тадейович, Тадей Розеславович, Максим (на руках), Меланія Федорівна, Іван Тадейович та лікар Йосип Вячеславович Юркевич. 1900 р.

мала давні корені. Батько, вже заради жарту, часом ставив в кінці підпису «*JJ*». Як пояснили мені тямущі люде, цей значок сповіщав про 2x5=10 шляхетських поколінь.

Дід був людиною принциповою і рішучою. Прийшовши до висновку, що він походить з українського кореня, що своїм добробутом він завдячує Україні, що його предки були, по суті, звичайними зрадниками свого народу — він перебудував своє життя.

Порвав з польським оточенням, одружився з дівчиною з старої російсько-української родини Балавенських, сестрою відомого на початку сторіччя скульптора. Їх діти були хрещені по православному, а всього їх народилось четверо: старша Марія (1880 р.), батько був другим, далі доньки Олександра (1892 р.) і Ніна (1895 р.).

Із костьолом дід, будши атеїстом, до того ж активним і насмішкватим, ніколи не мав нічого спільного, так

само як і з православною церквою. Про це згадує і В.В.Шпилевич в своїх спогадах.

Змолоду дід став брати участь в українському культурно-національному житті, дедалі активніше. Дружина його, моя бабуня Олександра Африканівна, не поділяла його поглядів абсолютно, ставилась до всього українського з неприхованою погордою. Це була одна з причин поступового охолодження діда до родини (виключаючи сина Левка), яке зрештою привело до фактичної розлуки: дід став жити окремо від родини.

В революційній діяльності дід не брав активної участі, але широко підтримував революційну молодь, і грошима, і сховищем в Кривому. В цьому зв'язку побував він і в київській Лук'янівці. Нашій, так би мовити, родинній тюрмі, бо і мені довелось там просидіти 9 місяців, в 1929–30 рр. Про арешт діда теж мовиться у В.В.Шпилевич.

Дід був членом відомого українського об'єднання «Родина» в Києві, притому активним. Правда, його широкі погляди, європейська освіченість і насмішувата вдача не дуже підходили багатьом тодішнім «діячам» українського руху з їх вузьким хуторянським світопоглядом. Для діда не існувало авторитетів і кумирів того часу. Він, наприклад, міг узяти та й сказати напівповажно про Миколу Лисенка⁹ (свого сусіда по маєтці), що той, по суті, лише дилетант (передаю зі слів тіток), викликаючи святе

обурення сучасників; він любив їх дратувати. Здається мені, що взагалі невисоко дід цінував діяльність українських культурних організацій, от як «Просвіта», в якій він теж був членом, скільки мені відомо. Пригадую замітку в тодішній українській газеті — показував мені вирізку покійний Борис Федорович Матушевський. Архів Б.Ф.Матушевського, хоч невеликий, а цікавий — загинув. Дружина Матушевського після його смерті всі папери викинула. Не пам'ятаю ні назви газети, ні дати. Так там пише Євген Чикаленко¹⁰, не без суму, а навіть з деякою образою, що от д-р Ю. не допомагає грошима українській справі, хоч і має стільки-то капіталу в банках.

Міг дід сказати і таке: під час єврейських погромів в 1900-х роках він якось висловився в товаристві, що «в принципі» він за погроми. Можна уявити, який це був вибух: цього, мабуть, і хотів дід. А в дійсності то в маєтці діда, в Кривому, пересиджували погроми десятки єврейських родин з сусіднього містечка Кам'янка, дід їх годував і вживав заходів для захисту від погромщиків. А коли дід помер, то з'явився в Кривому равин з Кам'янецької синагоги і попросив у родини дозволу відслужити за діда заупокійну службу. Про такі випадки я більш ніколи не чув. Дозвіл, звісно, дали.

Доки дід не розійшовся з родиною і не переїхав на постійно до Києва, його дім в селі Кривому був дуже жвавим місцем. Стоїть цей бу-

⁹ Лисенко Микола Віталійович (1842–1912), о́ддà;íñüèèé êîíîçèòîð, íàààîîà.

¹⁰ Чикаленко Євген Харлампійович (1861–1929), о́ддà;íñüèèé àðíààññüèí-íîè³òè÷íèé òà íàò³ííàèüíí-èòèüòòóíèéè ä³ÿ÷, íàòòàíàò, çàñíííàíèéè³ àèààààòü ààçàòè «Ðààà». Ç 1919 à àí³ððàò³.

динок і досі (я його бачив в 1963 році), дерев'яний і одноповерховий, і не так уже й багато в ньому поміщичого. Під Москвою часто можна побачити приватні дачі куди багатші. Завжди товклась там молодь, яку дід дуже любив. Часто бували там Рильські — до речі, батько Максима Тадейовича теж був «кающийся дворянин», одружений із селянкою. Також Лисенки: Мар'яна Миколаївна наполовину і виросла в Кривому. Чикаленки і Драгоманови там гостювали, Антонович¹¹ теж.

Якось в 60-х роках трапилась мені замітка в попільнянській районній газеті. Чи не Йосип Магомет її мені прислав, а я її, якщо не помиляюсь, переслав М.Т.Рильському, з яким в ті часи листувався. Так там двоє місцевих журналістів розповідали, як приїхала в Криве Леся Українка в гості до магната Юркевича і як той магнат не дозволив їй мати які б то не було контакти з народом, і вона лише з сумом слухала далекі пісні, сидючи в альтанці в садку. Це все вигадане. Магомет з

У садибі Юркевичів. Сидять (зліва направо): Олександра Африканівна, Саша, Максим Рильський, Ніна; стоять: Богдан Рильський і Лев Юркевич

певністю підтверджує, що ніколи Леся Українка в Кривому не була. А й була б — то ця історія не в'яжеться до купи, якщо згадати про сталі і жваві пов'язання діда з селом, про взаємну симпатію його з селянами.

Звідкіля взялась та нерозумна вигадка? Не знаю, чи й був дід знайомий з Лесею Українкою. А от з ким він дійсно зустрічався, це з Іваном Франком, та-

¹¹ Антонович Володимир Боніфатійович (1834–1908), о́еда́;іñüеéé ³ñòîðеé, адо́аіеі́а, аоііадаб, адо́аіадаб, і́оі́оа́і́о Ее;а́ñüеі́аі оі́аадо́еадо́ ç 1878 ð.

Саша в саду

кож і лікував його в Києві. Знала про це і моя мати, і батькові сестри. Про це згадується в книзі «Іван Франко в спогадах сучасників», кн.2, Львів. 1972.

От ще пригадую з тих, хто багато бував у Кривому, — Костя Орестовича Левицького, в 20-х роках професора Київського університету.

На одній з групових фотографій, зроблених у Кривому, є молода людина з особливим, напруженим виразом очей. Ця фотографія є в моєму родинному архіві.

Це був революціонер Борис Герман, який після фантастичної втечі з Лук'янівки, під час якої він зламав обидві ноги, плигнувши з високого муру, переховувався і лікувався в Кривому. Наша родина не знала, ким

він в дійсності був. Ім'я та прізвище, під якими він жив у Кривому, — це псевдонім. Вилікувавшись, він зник з Кривого, і про його дальшу долю родина не знала.

Тітка Ніна Йосипівна розповіла мені про Германа історію, в яку я не дуже-то і вірю, бо занадто фантастична. Полягає вона ось в чому: Герман після Кривого утік за кордон, а в Росії лишилась його жінка з малим сином. В 1919 році цьому сину сповнилось 20, був він більшовиком, знаходився в той час в окупованій Одесі. Там зустрівся йому матрос з чужоземного корабля, який, побачивши цього хлопця, зразу ж до нього підійшов і спитав — чи він не син Германа. Коли хлопець підтвердив, то матрос розповів, що Герман, емігрувавши, оселився в Бразилії, створив собі ім'я як художник. Той матрос знав Германа, бачив одну з його картин, на якій був зображений молодий хлопець з підписом — таким буде його, Германа, син, коли виросте. І по цій картині матрос впізнав хлопця.

Тут треба все ж визнати, що хоч у покійної тітки Ніни був деякий нахил до фантазії, але при тому вона розповідала багато про що і цілком точно.

Довго жив у Кривому кооператор Балін, що повернувся з каторги із зруйнованим здоров'ям. Влітку проводив там багато часу підліток Максим Рильський, «Максьомка», як його там прозивали.

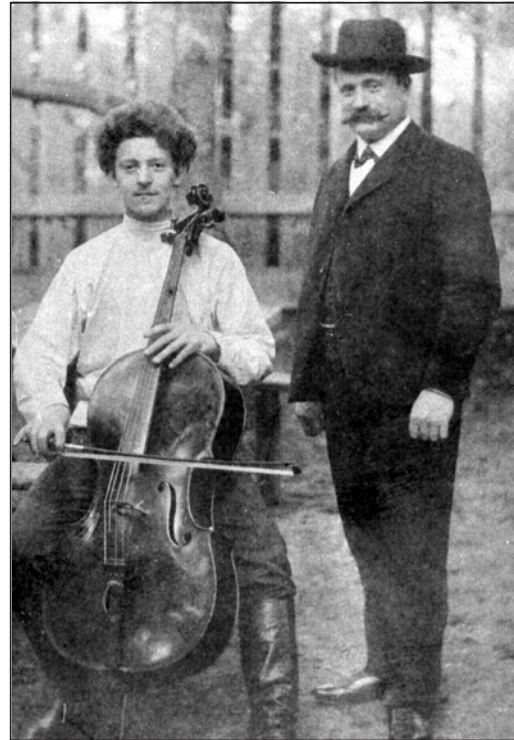
Часом люде жили в Кривому місяцями, інколи і розібратись було неможливо, хто їх запросив, та й взагалі, хто вони такі.

З оповідань матері, тіток, друзів малюється мені надзвичайно симпатична і яскрава дідова постать. Перш за все — людина активно добра і небайдужа. Ліберал і демократ в кращому розумінні. Вмів доброзичливо підійти до кожної людини, хто б вона не була, а разом і поставити себе, як належить. Разом із тим аристократ, джентльмен, світська людина — іронічно ставився до пустих слів і недозрілих ідей, а практично багато робив для культурного і визвольного руху на Україні. Собою був негарний, товстогубий, низенький, дебелий. Рано посивів та полисів. А у жінок мав великий успіх завдяки розуму, веселій та дотепній вдачі, впевненості. Треба сказати, що і широко користався з овочів цього успіху; є різні родинні перекази, про які нема чого тут згадувати.

Під кінець життя розчарувався в медицині, заявив, що він більше не лікар, і припинив практику. Але ж люде, як і раніш, приїздили до нього по допомогу і доти йому кланялись, доки він, лаючись, не сідав на воза і не їхав до хворого.

Помер дід в 57 років, раптово, від приступу уремії, якого не вдалось своєчасно зняти. Про смерть і похорон діда говориться в спогадах В.В.Шпилевич. Правда, Йосип Магомет розповідав трохи інакше. За його словами, він був у матері В.В.Шпилевич, коли дідові стало погано і за дорученням діда погнав на візнику до професора (не пам'ятаю прізвище), якому дід особливо вірив, — але не знайшов його ні вдома, ні на роботі, і дід сконав без допомоги.

Не згадував я тут ще про книжку, що її дід випустив на початку 1900-х

Лев Юркевич вчився грати на віолончелі у педагога з Бельгії Ерве

років. Звалась вона «Сучасні сільські малюнки», невеликого формату, в м'якій жовтій обкладинці, на поганому папері, сторінок 70–100. Я її читав, маючи років 15–16, і мало чого второпав з низки нарисів на суспільні та економічні теми сільського життя тих часів. Пригадую лише коротеньку новелу «Рудий кіт», яка невідомо чому потрапила серед поважного матеріалу. Мабуть, тут причиною весела дідова іронічність. Мова там про те, як здоровенний рудий кіт вночі, почувши хропіння (а всі підтверджували, що хропів дід здорово), кинувся йому на горло і почав шарпати зубами та пазурами й сильно покалічив діда.

Некролог на смерть діда з'явився в газеті «Українська хата», Київ, 1910,

¹ 11. А може, це був і журнал, не знаю, бо в мене є лише копія некролога, яку я одержав від В.В.Шпилевич.

Тепер про решту батькової родини. Моя бабуня, Олександра Африканівна Юркевич (Балавенська) народилась 6.XII.1861 р., померла в 1922 р. в Москві. Про її батьків я, власне, нічого не знаю. Між Юркевичами та Балавенськими особливої близькості не було. Один раз відвідав я в 1920 чи 1921 році малим школярем майстерню брата бабуні, мого двоюрідного діда, скульптора Балавенського, що містилась на Сінній площі в Києві. Пригадую його невелику сувору постать. Ніякої уваги він мені не приділив, його скульптури вражіння у мене не лишили — словом, контакт не вдавсь.

До тої родинної галузі відносився і Долгушин, московський письменник-фантаст. Був відомий його товстий фантастичний роман «Генератор Г4», 30-ті роки. Замолоду він був у Кривому, у мене і кривинське фото його було (яке я йому колись відіслав). З ним бачився я лише раз.

Бабуня моя («баба Шура») була повною протилежністю дідові у всьому. Високого зросту, дуже гарна і замолоду, і в старості. Було у неї видно породу, і все ж, здається мені, в ній більше було від «барині», аніж від «леді». Освіту вона мала невелику, в об'ємі, звичному для панянок середини минулого віку. Мало чим цікавилась, не дуже багато читала, непогано грала на роялі. Вдачі була вона скоріш млявої, не відзначалась надмірною доброзичливістю і увагою до людей, друзів не мала. Все життя мучилась мігрєнями. Пригадую, що

постійно голова у неї була обв'язана хусткою, під якою лежав ряд кружалонок лимонів. Я раз поцікавився, чому не апельсинів, бо ж смачніш: пам'ятаю, як це її розвеселило.

Багато курила бабуня. Де б вона не жила, на вікнах у неї завжди були товсті штори, часто закриті і вдень, коли голова боліла. Тоді в кімнатах засвічувались лампи або свічки, і в домі мусила бути повна тиша.

Розповідали тітки: в 35 років баба Шура заявила, що тепер вона вже зовсім стара, почала і відповідні сукні носити, довгі і чорні, з м'якої тканини; я їх добре пам'ятаю, так само, як і запах баби Шури, тютюнового диму й ліків.

Дітей у неї було четверо, син і троє дочок. Народились вони протягом дванадцяти років.

Дід дуже любив сина, приділяв йому багато уваги. Вони були близькі все життя. Доньками дід менш цікавився, виховала їх бабуня. І вийшло, що мій батько виріс добре освіченою, працездатною людиною, добре володів кількома мовами, в тому числі французькою — як рідною, мав широкі інтереси, безліч друзів.

Про батька розповідатиму докладніш, а зараз треба сказати про його сестер, моїх тіток. Виховувались вони «бариннями», мали, як водиться, гувернанток, покінчали гімназію. А потім усіх здивувала тітка Маня, старша. Скінчивши консерваторію, заявила родині, що страшенно усіх їх любить, але буде жити окремо. Жила уроками музики, часто бідувала, але ніколи не взяла від матері ні копійки. Єдина з трьох сестер мала чоловіка, був ним більшо-

Маня і Саша (праворуч) під однією з екзотичних рослин, вирощених у садибі Юркевичів Йосипом Магометом

вик-підпільник Петро Кузнецов, помер в перші роки після революції. Померла вона в 1955 році. Надзвичайно лагідна і мила була людина. Все життя дотримувалась свого «пунктика»: не працювала по найму, жила лише уроками, хоч часто доводилось їй і просто голодувати. З усіх дідових дітей більш усіх була до нього схожа.

Молодші батькові сестри — Олександра (1892–1964) і Ніна (1895–1974) мали художні здібності, дещо вчилися малювання, скульптури, прикладного мистецтва, перша з них — на якихось курсах в Сорбонні¹², друга — в московській Строганівці¹³. До революції це була для

них лише розвага, після неї — прикладні роботи, театр, стали їх фахом і зарібком, та мабуть ще про них розповідатиму, коли дійде мова по хронологічному порядку.

Як жила бабуня з доньками до революції? Мешкала або в Кривому, або в своїй 5 чи 6-кімнатній квартирі в Москві, в Мерзляковському провулку, яку знімали постійно. Але, мабуть, чи не половину життя проводила за кордоном, у Франції або в Швейцарії. Часто виїзд за кордон був раптом. Стане нудно в Москві чи в Кривому — знімуться і їдуть. Часом прихоплять, за свій кошт, кого-небудь з знайомих, що трапився на той

¹² Óí³ääðñèòàò à Ìàðèæ³. — Ред.

¹³ «Ó:èèèèùà æèáíтèñè, ààýíèу è çíä-âñòàà èíáíè äðàðà Ñòðíàáííàà».

час поблизу. Раз отак узяли в Париж із собою єврейську дівчину Фаню з Кам'янки. Зустрів я оту Фаню вже стареньку в 1938 році, вона тільки й могла говорити що про ту подорож, і відчувалось, що це була головна тема усього її життя.

Батько вчився в Київському університеті. Оскільки пам'ятаю, не закінчив його, як і безліч його однолітків, що змолоду пішли в революцію і були повиключені з вищих шкіл.

Революціонером батько став, безумовно під впливом виховання діда. Активну участь брав у партійній роботі. Займався агітацією серед робітників на київських заводах. Інтересно: зовні він був абсолютний панич, так говорили всі, хто його пам'ятав. Зразу відчувалась і родина, і виховання, а от мав підхід до людей, до селян і робітників, і розповідала мати і його старі знайомі — провадив агітаційну роботу з великим успіхом. Один з його успіхів, трохи з анекдотичним відтінком, що наробив багато розголосу в революційних колах: організація страйку не кого-небудь, а лаврських іконописців («богомазів»). Мати розповідала — дуже темних людей.

В.В.Шпилевич пише, що він розагітував селян в Кривому, як-не-як, а бувшому родовому селі, селян, діди яких були кріпаками у Юркевичів. Трохи анекдотично: але ті, що знали село Криве, підтверджували це і розповідали, що там у селян була набагато вища політична свідомість, аніж в сусідніх селах.

Був батько хорошим віолончелістом, на професійному рівні. Вчив його бельгієць на прізвище

Ерве, відомий в Києві викладач, що часом і в Кривому подовгу жив. Він вважав, що батько, якби поставив собі таку мету, міг би набути європейської слави. Про це розповідали мені тітки, додаючи, що от, проміння Льова таку можливість на казна-що, на нікчемну революційну діяльність, на життя у вигнанні. В тих словах почув я голос баби Шури.

Батько був гарний чоловік, темно-русявий, із світло-карими очима. Скоріш польського типу. Великопанське його походження, кажуть, відразу було помітне, виховання, вміння одягатись і триматись; втім, був він дуже привітний, веселий — принаймні в першу половину життя, вмів говорити з людьми, знайти потрібний тон для кожного.

Мав добру фігуру, тепер сказали б — спортивну, був міцний фізично. Одного разу під час якоїсь гарячої дискусії вивів за вухо (!) з зібрання свого опонента. А Вольдемара Левинського, що під час війни дотримувався австрійської орієнтації, батько один раз міцно відлупив. Втім, революційна робота знову їх звела, а в 20-х роках той Левинський видав у Відні неприємну брошуру під назвою «Лев Юркевич», яку можна було б скоріш назвати «Левинський проти Юркевича». Нам з матір'ю прислав її у Київ... сам Левинський.

Все ж в цілому я дуже мало знаю про життя і діяльність батька, мабуть, чи не менш, аніж про діда. Причина в тому, що мати з батьком розійшлись в 1912 році, коли мені було лише 4 роки. І хоча мати завжди прищеплювала мені пошану до батька, але вдома у нас про нього мало говорилось.

Саша Юркевич (праворуч) з подругою на прогулянці

ляється, то тенденційне або й просто невірне.

Тітки мої, так само, як і бабуня, до батькової революційної і громадської діяльності ставились неповажно і практично нічого про неї не знали, отже і мені нічого до ладу не могли розповісти, крім дрібних усяких випадків.

Перша, а мабуть чи й не єдина поважна робота про батька — це стаття А.Гошовського «У боротьбі з СВУ і соціал-патріотами» («Український календар», Варшава, 1966 р.). В цій статті показано, що батько був справжнім революціонером-марксистом, а не вузьким буржуазним націоналістом, як, наприклад, говориться в УРЕ і БСЭ. До речі, там невірно подані і роки народження та смерті батька, в статті Гошовського — теж. Гошовському я був

написав, але у відповідь одержав звістку про його смерть.

Мені відомо, зрештою, про батька таке: почав революційну роботу в РУП, будучи ще студентом, потім продовжував її в УСДРП, лівій фракції. Провадив активну революційну діяльність серед робітників київських заводів, серед селян на Київщині. Один час був членом ЦК УСДРП. Мені невідомо, яка була його участь в подіях 1905 року, але, мабуть, чимала. Я вже говорив, що в 1905 році він пробув кілька місяців в Лук'янівській тюрмі, а через 2 роки після звільнення подався в еміграцію. Мати говорила, що йому загрожувала каторга. Виходить так, що пізніш виявились додаткові дані про його діяльність.

Про діяльність батька в еміграції коротко пише А.Гошовський.

Що мені відомо про цей період? Батько з матір'ю, що приїхала до нього в Швейцарію, жили в Женеві, якийсь період в Лозанні, їздили також в Бельгію, в Брюссель: батько там вивчав кооперативний та профспілчанський рух бельгійського робітництва. Після мого народження їздили вони в Париж, брали і мене з собою... Розповідала мати, що в еміграції батько багато працював над самоосвітою.

Приїздили його відвідувати і подовгу біля нього жили бабуня, тітки, та й дід.

Батькове матеріальне положення в еміграції було таке: дід щомісячно висилав йому 300 карбованців (золотих!). Не знаю, чи постійно так тяглося, але у всякому разі батько не знав звичних для емігранта злиднів. І коло нього завжди годувалась ціла

грумада безгрошових земляків. Про кого з них знаю від матері: це були Винниченко з жінкою Розою, Антонов-Овсієнко, Степанківський¹⁹, решту не пригадую.

Батько був знайомий з Леніним і не раз із ним зустрічався, але не на товариському ґрунті; про такі неофіційні зустрічі мати не згадувала. Ленін не раз дискутував з батьком, виступав проти нього з характерною своєю різкістю. Ці ленінські висловлювання відомі; якими лише епітетами не нагороджував батька Ленін...

Збереглась, і є в повній збірці творів записка Леніна в Женеві до котрогось з його партійних співробітників, у якій він умовляється про виступ на зборах і попереджує, щоб ні в якому разі, нізащо, про ці збори не дізнався б Юркевич. Мабуть, це добрий доказ того, що батько був для Леніна поважним опонентом, з яким доводилось рахуватись, а не просто «мальчиком в коротких

Свій серед своїх — Левко Юркевич з селянами

штанишках», як про нього він один раз висловився.

От все здається мені, під вражінням оповідань колишніх емігрантів, та й матері, що нецікаве, бідне і обмежене було оте емігрантське життя. Гаряча гризня мікроскопійних групок по різних кафе; сектантство, відірваність від життя на батьківщині, яка мала наслідком нерозуміння подій

¹⁹ *Степанківський Володимир (1885–1957), о́д. а́дїї. ііє³ò. ä³ÿ±, æóðíäë³ñò. Ç 1907 ä äí³äð³. Ní³çañí. Oèð. äðííäæ ä Èíííí³.Ä³ä ääèèó³íòíðì. ä³ÿèíí. íðí Oèð³íó, çañí. Ó Èíçáíí³ ñòáíðèä Oèð. Арðí, äèäääää òèæíäèèè «L'Ukraine». Á 1918 áóâ íäâíäâí ä Èè³ä³. Á 1953 ó ÑÒÂ äèäää ñèíäíèèè "The American – Ukrainian Nautical Dictionary".*

вдома. Вимушена бездіяльність, розгубленість. Характерно, що майже ніхто з емігрантів не здобував освіти за кордоном, не вчився мови чи якогось фаху — всі сиділи на чемоданах, чекаючи якихось змін, і так роками.

Батько був у кращому положенні, і не лише завдяки матеріальній незалежності. Йому допомагала і обізнаність із життям за кордоном, де він вже не раз бував, і знання мови, і порівняно добра освіта, що дала йому можливість з успіхом провадити в еміграції журналістську роботу. Плюс добра працездатність, широкі інтереси. Дрібниця, а характерно: в еміграції він студіював гру на органі, вивчив чеську мову, яку дуже любив. Втім, жилося йому таки невесело далеко від дому, це добре знала родина. Доводилось йому приїздити на батьківщину нелегально. Не знаю, скільки разів це було, точно знаю лише про двоє відвідин: на похорон батька (про це пише В.В.Шпилевич), і в 1913 році, коли він побував і в Москві, і мене ввели з ним побачитись.

Видавав батько в еміграції «Дзвін» і «Боротьбу», але я знаю це лише з літератури, тих журналів мені не доводилось тримати в руках.

Сумні були останні два роки батькового життя. Розповідали тітки, батькові сестри — всю війну вони нічого про нього не знали. А в середині і кінці 1917 року почали прибувати до Москви політемігранти. Серед них траплялись батькові друзі. Вони відшукували батькову родину (бабуня з доньками жила на той час у Москві, ми з матір'ю — на селі), питали — де Левко. Виявилось, що після

Лютневої революції група російських і українських емігрантів, що знаходилась в той час у Швеції, і серед них батько, зібралась додому.

Їм треба було довший час чекати на залагодження формальностей для переїзду через Фінляндію. Батько не став чекати. Знайшов єврея-контрабандиста, який узявся його провезти через шведсько-фінський і фінсько-російський кордони. Ніхто з його товаришів не турбувався цим, бо всі знали про чималий батьків досвід в нелегальних переходах кордонів.

І от виявилось, що батько десь пропав по дорозі; це вже був початок 1918 року. В родині вирішили, що треба його шукати. Узялась за це середня з трьох батькових сестер, Олександра. Мала вона в той час, мабуть, років 26, відзначалась рішучою вдачею. Добре володіла французькою мовою.

Про цю свою подорож тітка дуже не любила розповідати, дратувалась, коли я допитувався, і подробиці мені не відомі. Думаю все ж, що це була дуже тяжка і небезпечна справа, адже стояв 1918 рік.

Добралась вона до Петрограда, перейшла в Фінляндію, як — не розповідала. Поїхала на шведсько-фінський кордон, в місце, де, найімовірніше, батько міг перейти із Швеції. Виявила, що він дійсно побував в тому прикордонному містечку, потім почала систематично перевіряти станції і міста по дорозі до російського кордону. Знаходила його сліди, мабуть, в готелях: вона і про це не говорила. Зрештою слід урвався: він приїхав до якогось міста, але не виїхав з нього. Тітка узялась перевіряти лікарні, була в поліції,

дійшла і до тюрми; ніде брата немає. Добралась зрештою до тюремної лікарні — говорять їй, що такого немає.

Тут почалась фантастика, про яку вона особливо неохоче говорила. Словом, домоглась вона, щоб їй дали список хворих арештантів, знайшла там прізвище Стоде і змусила, щоб їй показали ту людину. То був батько, напівпритомний (ускладнення після тифу).

Дізналась там тітка, що в дорозі батько захворів, контрабандист забрав у нього гроші і документи і лишив його на вулиці непритомного. Його підбрала поліція, і оскільки був без паперів — передала в тюремну лікарню. Опритомнівши на короткий час, він назвав себе Стоде, і так його було записано.

Допитувався я не раз у тітки, чому її увагу притягло саме оте прізвище. Адже у батька ніколи не було такого псевдоніма. Немає його і в довіднику псевдонімів українських діячів, є така книга, і в ній наведено

кілька батькових псевдонімів. Тітка говорила, що і вона ніколи раніш не чула про Стоде, а чому ухопилась за те прізвище — не знає.

З труднощами довезла вона батька, напівпритомного, до Москви. А там він на якийсь час попав до тюрми: чому — теж я не міг допитатись. В кінці 1918 року родина його звідти забрала, і до кінця життя йому лише зрідка і частково поверталась притомність. Поховано батька на Новодівочому кладовищі, поруч з бабунею.

Зовнішність батька я зовсім мало пам'ятаю. Лишились в спогадах хороший запах парфумів чи лосьйону, жвава розмова, добрий одяг, розумні, холодні очі. Пригадую батька в 1911 році, коли ми з матір'ю їздили до нього в Галичину (тоді ще Австрію) і якийсь час жили над Прутом біля Татарова, і ще в 1913 році, коли він нелегально приїздив до Росії. Але про це мова буде далі. Розповідь про моїх батьків на цьому кінчаю.

Ранні спогади

Уривками згадую себе в два з половиною — три роки. Збереглося в пам'яті літо в селі Плосьькому. Мабуть, це був 1910 рік. Тітки (материні сестри) — веселі, галасливі дівчата, прогулянка в сонячному саду, я канючу, щоб узяли на руки. Був я хлопцем опецькуватим, байбакуватим, не любив пішки ходити. З того ж часу і перші спогади про їжу. Рожеве сало, чорний хліб — звісно домашній, на капустяному листі випечений, молодий часник.

Років три з половиною мені було, коли возили мене до Кривого, теж влітку. Вперше в поїзді, та ще й у ва-

гоні першого класу, плюшеві сидіння. Незадовго до того помер дід, Йосип Вячеславович; пам'ятаю, як я ніс воду поливати квіти на його могилі: кладовище там близько дому.

І вже доволі чіткі згадки від четвертого року життя. Влітку 1911 ми з мамою поїхали до батька, до Галичини. Пригадую вузькі львівські вулиці, пошуки квартири, батько голосно домовляється з хазяями незрозумілою мені мовою — мабуть, польською. Собор св.Юра показали мені — оце, мовляв, твій, і прийняв я це з довірою: значить таки дійсно мій!

А далі життя в маленькій халупі десь під Татаровим, над Прутом. Бистра вода в Пруті, камінці на дні під босими ногами. Стара газдиня з люлькою в зубах, в яскравому лахмітті — запаска, червоний очіпок, вишита сорочка. За щось там кричала на батьків, а вони сміялись. Потім знову Львів, зима. Мене сповіщають — цілком чітко пам'ятаю — «завтра тобі стукне чотири роки», тобто буде 24 грудня 1911 року. З дитячим стремлінням до точності я добиваюсь, що воно саме буде стукати, і де. Пам'ятаю і дещо з подарунків, що одержав.

Була у нас служниця, молоденька гуцулка Марися, весела і співуча, велика моя приятелька. Пригадую і деякі її коломийки (правда, їх пізніш і мама часто співала):

*Коби не Марися
То би не женився
А Марися файна
Сподобала ми сі*

*А я тее дівча люблю
Що біле, як гуся,
Воно мене поцілує
Тільки засміюся*

*Єсть у мене топір, топір,
Та кована бляшка.
Не боюся я ні німця,
Ані того ляшка.*

На Різдво були ми в гостях у якоїсь галицької родини. Повно народу, великий стіл, всі з нами дуже привітні. Танцювали під невеликий оркестр народні танки, багато було галасу і веселощів.

Ще недавно можна було почути від старих галичан — «О, за Австрії — ото були часи!»

Карпатські вражіння: гори на заході сонця, ніби червоні абажури на лампах. Повітряний балон в вечірньому небі під Татаровим із гондолою, в якій було видно людей. Оце і все про Галичину.

Криве

Возили мене туди ще раз, коли мені було років 5 чи 6. Батько з матір'ю вже жили в розлуці, та, мабуть, була між ними якась умова про ці відвідини. Їздив я туди без матері, у якої не було ніяких стосунків із бабунею та батьковими сестрами. Не любили там мою маму. Якось сказала вона мені, вже дорослому, що золовка — від слова зло, і що наша родина розпалась в великій мірі через золовок, ну і, звісно, свекруху. Батько їх усіх ніжно любив, скільки міг, клопотався ними. А їм для батька хотілось

«партію», а не простеньку дівчину з містечкової родини. Не було їм приступно зрозуміти материну гарячу і справедливу вдачу, розум, доброту і велику людську якість. Не ті вони були люде. Втім, думаю, що їм і взагалі ніяка невістка не була б до вподоби.

Ще от згадалась одна риса бабуніної половини родини: бабуня, а за її прикладом і доньки Ніна і Саша, любили давати людям жартівливо-зневажливі прозвища, а потім по тих прозвищах їх же і судити. От

Кость Орестович Левицький, що гостював у Кривому студентом, звався «Тромбон», бо грав на чомусь такому. Ставши професором університету, так і лишився «Тромбоном» — і тому для них чимсь неповажним. «Шлейка» — прозвище одного художника, от, на жаль, не пам'ятаю — він здобув ім'я, а для Юркевичів — «Шлейка», і більш нічого.

Якось, після війни вже, говорю тіткам Ніні і Саші, що от обрали академіком М.Т.Рильського; вони, не змовляючись — «Максьомка — академік?» — і полягли з реготу; а вони ж його вже 35–40 років не бачили...

Завжди здавалась мені ота риса бабуні і тіток Ніні і Саші виявленням нелюбові і зневаги до людей навколо, поверховості і дрібного «барства». Такі були вони люде. Так безрадісно і життя прожили.

Криве запам'яталось мені слугами — про яких ми з мамою, звісно, і поняття не мали, і в Кривому, здавалось мені, було їх страшенно багато. Розкішні обіди на заплетеній плушем

веранді, прогулянка по величезному саду (діло рук Йосипа Магомета, стояв ще в 1963 році), виїзди в поле в запряженому четвернею ландо, тобто відкритому фаєтоні, де сидять одні навпроти других. А запряжка — пара коней, за нею друга пара.

Коли надійшла революція, то бабуня з доньками якраз жила в Кривому. На початку 1918 року їм довелося утікати. Допомогли селяне, дідові пацієнти і батькові друзі. Добрались вони спочатку до Москви, страшно там бідували, після батькової смерті повернулись до Києва на рік чи два, потім знову повернулись усією родиною до Москви і там жили решту життя. Так-сяк пристосувались тітки, працювали по театрах.

Моє життя було мало пов'язане з батьковими сестрами. Спільного у мене з цими тітками було небагато, от лише, що ховав їх одну за одною, останню — тітку Ніну — в 1974 році. Мабуть, далі не говоритиму більше про батькову родину.

Плоське

Із цим селом пов'язані у мене самі світлі і яскраві згадки дитинства.

Село Плоське Мринської волості Ніженського повіту Чернігівської губернії. Від Ніжена більш 20 км, від ст.Носовка щось біля 10 км, до Мрина кілометра два. Їздили з Москви поїздом завжди до Ніжена, потім підводою через рівні, як стіл, чернігівські піскуваті поля, луги і переліски, ґрунтовим шляхом, обсадженим товстеними вербами. Село старе, доволі велике — більш 900 дворів, як повідомляла табличка на стовпі край села.

Місцевість доволі населена, села через кожні три–п'ять кілометрів.

В Плоському було дві церкви, дві поміщичих садиби. Одна належала Майоровим, багатим людям. З ними у нашої родини ніяких стосунків не було. Пригадую їх великий, обсаджений тополями дім.

А садиба роду Дубянських щось не дуже була схожа на дворянське гніздо. Панський дім — то була звичайна чернігівська хата, хіба що вдвічі довша, рублена, зовні і зсередини тинькована глиною і побілена,

крита соломою. В 1900-х роках тій хаті було біля 250 років, тобто стояла ще з козацьких часів. Половина дому, звана кухнею, була обладнана цілком як селянська хата. Велика піч, під стінами лавки, піл. Великий іконостас, глиняна долівка. Коло печі жердка, на ній висіла всяка одіж.

Друга половина дому — їдальня маленька з древнім, поточеним шашіллю буфетом, і як же цікаво мені було порпатись в його надрах! Поруч закапелок, де спала бабуня і стояла її величезна скриня. Коли скриню відмикали, лунав мелодійний дзвін. В другому закапелку спала тітка Анюта, влітку й мене там клали, а взимку моє місце було на теплій лежанці.

І нарешті «зало» — вітальня, мабуть, метрів двадцять п'ять. Там уже було ніби трохи і по панському. Стояло невеличке старовинне фортепіано, скоріш навіть клавесин. Два страшенно незручних дивана, етажерка і на ній трохи книжок, головне, річні комплекти «Нивы», які я, читач з 4 років, із захопленням вивчав, і дивним ділом — ще й досі дещо тримається в пам'яті. Всі меблі в домі були ще кріпацької роботи.

Один куток «зала» помітно сів, адже ж хаті було стільки років.

Маленькі шибки у вікнах були вкриті різнокольоровою плівкою, зовсім як шкляні предмети з археологічних розкопін. В невеличкому шклянному буфеті стояв різноманітний некомплектний посуд. В кутку, само собою, ікони, а на стіні велика олеографія. Це був додаток до річної підписки на «Ниву» — втеча Лжедмитрія з корчми на литовському кордоні. Пам'ятаю цей твір, ніби вчора його бачив.

Це щодо хати. А навколо неї величезний город, мабуть, чи не на півгектара, зараз і не розумію, до чого був такий розмір. Город був типовий для українського села, з масою квітів, що у нас спеціально на городах саджають, наприклад, така рослина із темно-червоним, м'ясистим, волохатим листям; забув, як зветься. Просторий двір, в ньому кошара, клуня, льох, льодовня. Кошара була здорова, залишок від відносного добробуту за часів полковника Дубяньського. Але при мені стояли там лише дві корови, були вигороджені місця для коника і кількох свиней. Кури, здається, теж там жили. Всі ці будівлі, і хата теж, вже починали потроху руйнуватись. Одначе господарство якимось йшло.

У дворі було завжди повно собак та котів, усе мої вірні друзі.

Землі нібито й багато було, 200 десятин, але все нікчемна, пісок та болото. Самі бабусі обробляли з наймичкою лише город, а землю віддавали селянам, здається, з половини — бо часто чув це незрозуміле тоді слово. Думаю, що їх при цьому безбожно обраховували, пам'ятаю і про це розмови, хоч і любили, і вважали за своїх; та село є село.

Було в нас у Плосьькому два садки, звались вони — малий і великий. Малий то був фруктовий, неймовірно занедбаний, дерева старі і товстенні. Родили мало, але всім вистачало. Прадід очевидячки любив садівництво, і були там рідкісні сорти, от як груші дюшес, потім груші бергамот, яких я більше ніде не куштував, багато сортів яблук, два сорти агрусу. Ще було кілька шовковиць із чорни-

ми та білими, «сахарними» ягодами. Коли вони вистигали, то я разом з курми та поросятами ретельно їх збирав і ходив замурзаний, як і мої однолітки навколо.

«Великий» сад — то було власне 2–3 гектари рідкого лісу. Берези, липи, клени, і кілька товстенних дубів, один з них лише троє дорослих могли обхопити. Є у мене і фото їх. Була і невелика копанка з карасями. Після революції, коли кінчилась поміщицька влада на землю, площенські дядьки в першу чергу зрубали ті дуби, і не тому, щоб так призьмом було треба, а просто, щоб доб-

ро не пропадало, і щоб хтось інший не зрубав. Споконвіку отак коло кожного двору гнила купа товстих стовбурів, зрубаних при нагоді: може, коли здадуться. Увечері молодь виходила посидіти «на колодках», так і говорилося.

Ще було у тіток два луги, один за городом, і стояв на ньому старезний недіючий вітряк; у нього часом ходили ночувати влітку. Другий чималий луг був за великим садом на болоті, яке далеко тяглось до лісу і влітку майже цілком висихало. Продавали тітки сіно, і була це важлива частина їх дуже й дуже обмеженого бюджету.

Поміщиці Дубянські

Було їх троє: моя прабабуня і двоє її незаміжніх дочок, старша Катерина Іванівна і Анна Іванівна, молодша: сестри моєї бабуні, Ольги Іванівни. На селі їх звали баришнями, хоч вік їх був чималий. Ще був у них брат Іван Іванович, старий парубок, офіцер, всю першу світову війну він був на фронті, і я його мало бачив. Ще один брат, Сергій Іванович, змолоду лікувався у психіатричній лікарні в Чернігові. Часом звідтіля утікав, доходив пішки до Плосьького (мабуть, чи не 100 км), і якийсь час жив у своїх. Нікого не обіжав, а на селі його дуже шанували і уважно прислухались до його базікання. Потім за ним приїздив санітар, і він без опору повертався до Чернігова. Я його ніколи не бачив.

Прабабуня, Софія Іванівна, була хоч і дворянкою, але малописьменною. Говорила лише українською мовою, трохи «закидала» по-російському, коли

згадувала про свій дворянський статус. Вирази у неї часом були соковиті. Коли з'їжджалась молодь і стояв страшний гвалт — а біляківська порода була таки галаслива — Софія Іванівна заявляла: «Дайте мені святого спокою!». А на жартівливе звертання когось з тіток — «бабушка-балабушка!» відповідь була: «Щоб тебе балабало день і ніч!». Щось розсердилась на тітку Катю: «Дурнанá!»

Вдачі вона була таки суворої. Вимагала, щоб її слухались, та доньки особливої уваги на неї не звертали, бо вона вже мало чого розуміла і пам'ятала.

Родинний анекдот: прощаються гості (а до Плосьького на свята часто приїздили знайомі з сусідніх сіл, такі ж дрібні поміщики, як і Дубянські) — чути драматичний шепіт бабуні: «Щитайте ложки!».

Померла вона в 1919 році, було їй біля 99 років. Мабуть, жила б і далі — її мати мала 113 років, коли

На фото (зліва направо): сидять — Лариса Павлівна Баліна та Марія Миколаївна Грінченко-Загірня, стоять Юрій Юркевич з мамою. Київ. Близько 1924 р.

померла. Але налякали її бандити, що до них увірвались. Оскільки знаю, моя прапрабабуня ще була жива, коли я народився.

Довідка для геронтологів: міцно випала прапрабабуня, до самої смерті.

Старша «баришня», Катерина Іванівна, змолоду зламала собі руку, яка після того не згиналась в лікті. Батьки їй не приділяли уваги, все життя прожила вона на селі, була неписьменною і нічим не відрізнялась від решти площенських селянок — ні одягом, ні мовою. На ній була вся робота по дому, худобі, курах, городу, вправлялась із усім разом з наймичкою, якимось і діжу місила із своєю рукою. Була вона дуже добра і незлобива.

Молодша, Анна Іванівна, змолоду вчилась в ніженському «пансионе для благородных девиц». Мати говорила, що змолоду була вона напрочуд гарна. Сватав її молодий князь Абаза, батько чомусь не віддав, пропозицію жениха втекти з ним вона не прийняла, так і лишилась старою дівою. Пам'ятаю її завжди підтягнуною і чистенькою, на

противагу дещо неохайній Катерині Іванівні. Одягалась вона «по-городському». Говорила здебільшого чистою українською мовою, інколи переходила на кумедну російську, якої колись вчилась в пансіоні.

Село дуже добре ставилось до «баришень», їх цілком вважали за своїх. Вони прекрасно знали всіх у селі, були в курсі всього, що траплялось, знали й родоводи — хто з ким рідня і т.п. Все ж тримали дистанцію, не пригадую, щоб ходили на весілля чи хрестини, чи в гості; Анна Іванівна у всякому разі. Втім, у тої ж Анни Іванівни було повно душевних приятельок серед площенських жінок. Пам'ятаю, як та чи інша бабійка з'являлась з візитом в неділю чи свято, в повному парадному убранні: вишитій сорочці, керсетці, плахті, на шії старовинне намисто, на голові очіпок і поверх нього намітка. Виконувався ритуал привітань, ввічливих взаємних розпитувань. З глибокої бабійчиної кишені виймався гостинчик для мене — жменя гороху чи бобів, варе-

них із сіллю і підсмажених, пиріжок, а потім починалась довга, захоплена і інтимна розмова з тіткою Анютою.

Однак трапився і такий анекдот: після Жовтневої революції було створено на селі комнезам. Село поставилось до нього з повною зневагою, бо ввійшли туди нікчемні елементи — нероби, п'яниці, що розтринькали своє господарство, плюс найжджі люде, що не знали ні умов, ні взаємин в селі, та й не цікавились ними. А втім селяне слухались свого комнезаму, хоч і не чекаючи від нього чогось путнього — але когось треба ж було слухатись.

Комнезам постановив екс-

пропріювати ворожу клясу, і до тіток з'явився натовп добре їм знайомих сусідів і сусідок. Забрали дещо з хазяйства та худоби, втім, треба сказати, що помірковано, до хати не заходили. А от бабки захопились дрантям та лахміттям в амбарі — у тіток ніщо не викидалось, а складалось, ану ж згодиться: драні парасолі, ламані стільці, старі корсети... Я добре пам'ятаю той закуток, звався він в Плосьькому «Мюр і Меріліз» (тепер це московський ЦУМ), страшно цікаво було мені там порпатись.

З часом відносини з селом відновились, ніби нічого й не сталося.

Моє життя в Плосьькому

Починаючи з 1909 чи 1910 і по 1918 рік ми з матір'ю майже виключно жили все літо в Плосьькому. Часом лишався я там і на зиму, коли у матері бувала смуга активної революційної діяльності, що була пов'язана з небезпекою арешту. Робив я там, що хотів, гасав по усіх околицях, пас скотину й коней із своїми площенськими друзями, ловив карасів на вудку в нашій копанці або

підсакою в'юнів в іригаційних канавах, яких було повно на околишніх болотах — і які, до речі, призвели до зникнення річки Остра.

Що може згадати з дитинства людина на восьмому десятку? — і все ж збереглося чимало яскравих вражень від колишнього сільського життя. Спробую розповісти, що пригадую.

Дореволюційне Плосььке

Воно було таким, як, мабуть, і сотні чернігівських сіл. Абсолютно рівна місцевість — звідціль і назва. Перетинав село вздовж широкий шлях. В центрі — церква, неподалік — друга. Сільська лавка, в якій торгував непривітний вусатий кацап в жилетці; хомути, віжки, сіль, тараня, гас... «Монополька» — горілчаний магазин, перегороджений залізною сіткою. До речі, в ті роки самогон ще був

невідомий. Ще була в центрі сільська управа і школа, в якій, між іншим, діяв український драматичний гурток. Я бачив його виставу, першу в моєму житті. Йшла п'єса «На перші гулі», і, мабуть, грали добре, бо невеликий шкільний зал, переповнений, реготав до сліз.

Але ж мені був більш знайомий і рідний дальній край села, де стояла садиба тіток.

Господарство селянське

Що мені добре запам'яталось, очевидно як майбутньому металісту, — це надзвичайно мала кількість заліза в селянському господарстві. У хазяйки металеві лише ножі, чугуни, коцюба та рогачі, решта дерево та глина. У хазяїна — сокира, коса, плуг, а граблі, вила, ціпи, борони, то все дерево. Кілограмів 10–20 заліза на господарство. Хати і клуні будувались, мабуть, без єдиного гвіздка, хіба що клямка на фіртці. Пригадую дерев'яні зазубрені засови на дверях, в дерев'яних петлях, що відчинялись іззовні дерев'яними ж ключами у вигляді літери «Г». У тіток, так само, як і в сусідів, була ніжна ступа, рушити крупу, без єдиного грама металу, і ручні жорна. Місили тісто в діжі, миль в ночвах — теж дерево.

Прали теж в дерев'яних ночвах, вимочували білизну в розчині попелу

в жлукті, архаїчному приладі чи не з середньовіччя, видовбаному стовбурі. Чисто дерев'яними були і кросна, що мались майже в кожній хаті; село на 90% ходило в домотканому полотні, і ми з матір'ю теж багато років спали на домотканих площеньських простирадлах, та й білизну я довго домоткану носив. Щодо одягу: сорочки жіночі й чоловічі були вишиті червоно-чорним рослинним та геометричним чернігівським візерунком; правда, вже можна було побачити і «городські» взірці для вишивки.

По святах чоловіча сорочка була з кольоровою стьожкою. Верхній одяг — свита, кирея з відлогою, з товстого брунатного домашнього сукна, кожух. Молодь потроху закидала на городське, але чим старша людина, тим більш традиційний одяг, от картузи старші люде тоді ще мало вживали.

Нобут

В хатах завжди було дуже чисто. Ні блощиць, ні тарганів — тих і других я пізніш вперше побачив в містах та в російських селах. Бліх, правда, було достобіса, в головах — воші, і матері на порозі «съкали» у дітей.

Не бачив я в Плосьькому розписних

пічок та віконниць, як водилось, наприклад, на Київщині, «оформлення» чернігівської хати було дещо суворим.

В нашому селі, теж і в околицях, не водилось гончарства, ткання килимів та якихось інших кустарних виробів. Прозаїчне було Плосььке.

Їжа

Досі мені стоїть в ніздрях ні з чим не порівнянний запах в хатах чудесної, готованої в печі селянської їжі. Мене часто саджали сусіди за стіл, коли я забігав до своїх товаришів. Борщі 4–5 сортів, каші, галушки, вареники, гречаники, млинці... М'яса майже не їли, тітки теж хіба курятину чи качатину.

Може, добрий смак їжі завдячував і тому, що всі топили піч соломомою (в останні роки щось траплялось про це читати). Між іншим, ще одна з ознак відносної бідності села Плосьького («горшком воду носила, соломомою топила»), розташованого серед лісостепу. У тіток теж переважно топили соломомою і піч, і грубки.

Рівень села

Дійсно, село було небагате. Це підтверджував і бідний одяг, і поголовно босі ноги. Грошей в селі було дуже мало. Втім, не було помітно, щоб хтось голодував. Надвечір над селом здіймалась курява, стояв рик;

поверталась худоба, як хмара, і коло кожної хати, навіть найбіднішої, чекала хазяйка на свої одну-дві корови і десяток овець. В ставках на краю села та в іригаційних канавах було повно гусей та качок.

Релігія та мораль

Дорослі люде були здебільшого неписьменні. У школі вчилися далеко не всі діти. Не було чути, щоб якась родина посилала дітей на науку до міста. Особливої набожності ні на селі, ні у тіток я не пам'ятаю. Звісно, в неділю люде йшли до церкви, але ж то був і клуб, і місце побачень, як то споконвіку на селі.

По святах ходив по хатах піп, у нас затримувався довше, як-не-як — поміщики. Цей звичай дотримувався якийсь час і після революції. Пригадую епізод: в 1918 році влітку приходять на якесь свято піп з дяком. Відслужили п'ятихвилинну відправу, випили по чарці, розмова про те, про се. Піп молодий, росіянин. Анна Іванівна питає його, чи не боїться, бо грабунки. А піп задирає ризу, витягає

з кишені наган, підкидає на долоні, сміється. На селі, каже, всі добре знають, що я за стільки-то кроків влучаю в туза, от і не лізуть! Анна Іванівна одерев'яніла, а мені смішно: піп — і наган! При цій нагоді я переконався, що піп ходить в штанях, а до того мав сумніви.

До формальної релігії село і ставилось формально. Чого ніяк не можна сказати про мораль. Тут були цілком чіткі поняття: те-то й те-то — це гріх. В суть того, а що воно таке гріх, ніхто не входив, але було відомо: гріх сміятись над церквою, іконами, попами і т.п., згадувати чорта, працювати в неділю (навіть паличку стругати), не слухатись матері, і багато ще чого, цілий кодекс моральний.

Мова

Якось в 30-х роках, десь в Росії, в поїзді, розбалакався я з людиною. Говорили ми по-російському, але слухав я його, слухав, а далі спитав, чи він не з Ніженщини. Виявилось — з села Колесники, від Плоського п'ять кілометрів.

Дуже характерні були площенські інтонації, я б їх і зараз де завгодно пізнав, а от описати, звісно, не зумію. Вимова була м'яка, трохи скидалась на білоруську. В школі мене дражнили,

бо замість «коли» у мене чулось площенське «колі».

Вживані там були і чернігівські «кўень», «вўел», замість «кїнь», «віл». Баба до онука: «печценочка моя» (печіночка). Різні місцеві слівця: «гранцоватий» — поганий, «ловкий» — красивий, хороший, «добрий» — смачний, причому, скуштувавши, треба було співуче вимовити в ніс: «ой, до-обре!» Ну, а «чортовиння» — це щось нікчемне, дрантя.

Одне площенське слівце так навіть здивувало не когось, а Марію Миколаївну Грінченко, і, почувши його від моєї матері, вона занесла в свою картотеку: «синія» — залізний лист з загнутими краями, пекти пироги. Тепла вода звалась — «літепло».

Матірної лайки на селі ні серед хлопчаків чи підлітків, чи дорослих,

не було чути. «Га, матері твоїй чорт» — це вже був дуже міцний вираз. Могли послати в те чи інше місце, обізвати по всякому, але матюк — ніколи. Найвища міра образи — це коли жінка поверталась до когось спиною, нахилилась і задирала спідницю при всьому народі.

Пісні, співомовки

Мої сільські товариші були дуже співучі. В їх репертуарі була безліч дитячих співомовок, та й парубоцьких пісень. Якусь частину я запам'ятав. От, наприклад, співомовка — речитатив, мелодія на два тони, ре-до.

*Ой ду-ду, ду-ду, ду-ду,
Сидить голуб на дубу,
Питається синиці —
Кого будем женити?
Чи попа, чи дяка,
Чи попова Василя?
(Тут якусь частину я забув)
Бери, Василь, булаву,
Та бий бабу по лобу,
Нехай баба котиться,
Та в болоті топиться.
А в болоті гуси
Пішли до Марусі,
А в Марусі ганки,
Смолянні лавки
Як сів — прикипів,
Вечеряти не схотів,
У віконце тікав,
Жупанинку подрав,
І гудзики погубив
І Марусю полюбив.*

Ще одна співомовка, теж на дві ноти:

*Товчу, товчу мак,
Під ступою дяк.
Дяче, дяче, чого плачеш?
Мишка вкусила!
А де ж тая мишка?
Під піл побігла!
А де ж той піл?
(Кілька рядків я забув)
А де ж ті воли?
На море пішли!
А де ж тее море?
Квітками заросло!
А де ж ті квітки?
Дівчата порвали!
А де ж ті дівчата?
Парубки побрали!
А де ж ті парубки?
На війну пішли!*

Чимало можна було почути і сороміцьких пісень та співомовок. Не наводжу їх тут, бо не знаю, чи не потрапить часом цей рукопис до рук когось з моїх молодших нащадків, якщо вони будуть, і якщо зацікавляться прадідовим базіканням. Але ці пісеньки та приказки відзначались, крім пріапичної безсоромності, енергійним і чітким ритмом. Велика шкода для нашої культури, якщо їх ніхто не збирає, за прикладом інших

націй. Особливо хороші весільні сороміцькі, мабуть, ще поганські.

Більшість пісень, що я навчився в Плосьькому, я вже не пригадую, але деякі мотиви лишились в пам'яті. От хоч би парубоцька, на жаль, лише два куплети можу згадати:

*Оддавала сина мати
У неділю у салдати*

*Гей да люлей!
У неділю у салдати*

*У салдатах добре жить
Траву, сіно не косить
Гей да люлей!
Траву, сіно не косить.*

Дальше розповідалась ціла історія, шкода, що забув...

Дитячі ігри

У що ми грали? Хлопці в ножичка, а дівчата в крем'яхи, та обидві ці гри достатньо відомі, щоб їх описувати. Робили ми з бузини пукавки — теж відомо. От було ще «покотьоло» — відрізаний від стовбура диск, пальців зо два завтовшки. Грали четверо, по двоє. Хтось з одної пари пускав покотьоло вздовж вулиці, друга пара мусила його перейняти дрючками, і з того ж місця послати назад. Більш слабій парі доводилось відступати, часом аж за село. Грались «гуркотьолом». Це була тоненька дощечка, сантиметрів три завширшки і з двадцять завдовжки, на одному кінці дірочка. Прив'язувалась ця дощечка шворкою до палички, треба її було крутити, як пугу, навколо голови, і було чути — гурр... гурр...

Потім я десь прочитав про риту-

альний музичний струмент австралійських аборигенів. Дощечка, шворка — наше-таки гуркотьоло, лише прикрашене різьбою, якою ми, звісно, не клопотались.

Підлітки і парубки збирались у неділю пограти в гилку. Теж гра відома. А м'ячі були прекрасні, саморобні, катані з коров'ячої шерсті, тверді і пружні.

Саморобні іграшки бували часом дуже добре зроблені і складні. От була у мене пастка на дрібних птахів — синиць, снігурів, на щось я її виміняв. Артистично зроблена без єдиного гвіздка чимала клітка, з відкидними дверцятами на дерев'яній пружині. Або плели пастухи із житньої соломи художні хрести, схожі до дерев'яних князівського періоду, що пізніш довелось побачити в музеї та в збірці І.М.Гончара...²⁰

Забобони

Як і все село, товариші мої свято вірили в прикмети. Наприклад, як стати босою п'яткою на дорозі і оберну-

тись навколо себе, то на землі лишиться круглий відбиток завбільшки з тарілку. Коли в нього вступить кінь, то

²⁰ Гончар Іван Макарович (1911–1993), оєд.пєрєуїтїіѳ, æèáííēñáöü, äðàð²è, íàđíáíèéé òóáíæíèéé ÒÐÑÐ ç 1991. Èàòðààò Äàðæàáíí; íðáí³; ÒÐÑÐ ³ì.Ò.Ä.Øáá-áíèà, 1989. Ç³áðàá ÷óáíáó èíèæèð³ð òáíð³à íàđíáííáí íèñòáòòàà, íà áàç³ ýèí; ñòáíðáíí íóçæé èíáí ³íáí³.

неодмінно зашкандибає. Заради експерименту ми, малі, часто крутили такі сліди — дійсно, чи зашкандибає кінь? — і часом одержували за це пугу від дорослих, що й самі в це вірили. Разів два і я так одірвав.

Помочитись або плюнути в огонь — мати помре. А то ще якісь вузлики на житі зав'язували, страшно діло, лише от не пам'ятаю подробиць.

Повні відра, пусті відра... Когось зурочили... А та чи інша баба — то відьма, всім точно відомо...

Це все входило, разом із релігією,

в склад духовного життя старого села. І зрештою було воно, це життя, повним і інтенсивним, ставило чіткі вимоги людям, створювало міру для поведінки, окреслювало етику і духовні риси людей, що під його впливом вирости.

Неписьменні забобонні люде, світ яких обмежувався кількома сусідніми селами... А от після Плосьького мені вже не доводилось бачити таких, як там, старих людей, щоб з них випромінювалась гідність, спокій, стриманість і душевна рівновага.

Я і село

Для Плосьького я, мабуть, все ж не був паничем, принаймні — не зовсім, не справжнім, бо ж і говорив українською мовою, і товаришував на рівних з однолітками. Але ж, у всякому разі з погляду селян, був я скандально невихованим хлопцем. І дійсно: матір звав на ти, всіма шанованих Анну Іванівну і Катерину Іванівну звав — «Анюта» і «Катя», і теж на ти, за прикладом матері та її

сестер і братів. Був страшенно галасливим і рухливим, як і годиться дитсадівському вихованцю. Поминав чорта, а це вже переходило всякі межі. Та ще й носив короткі штанці городські і червону кепочку-жокейку, хоч і ходив босий, як усі. Словом — хитали на мене головою добрі люде, нічого путнього від мене не чекали, і були незадоволені з мого негативного впливу на хлопчаків.

Неприємні згадки про село

І досі дріжки беруть, як згадати про «куклу», вузлик з брудної ганчірки з пережованим хлібом всередині, що давали смоктати немовлятам. Або пусті очі малих дітей, яким давали пити маковий настій, аби спали.

Мились люде в Плосьькому мало. Мило майже не вживалось. Чорні, порепані босі ноги, брудні руки. Сальне волосся у дівчат.

Сільська мораль часом виявляла себе в неприємній формі. Одна пло-

щенська дівчина мала дитину від полоненого австрійця; десь недалеко був їх лагер, і тримали там полонених чехів і інших слов'ян цілком вільно. Так ми, дітлахи — за компанію з ними і я — бігали за нею та дражнили, а вона з плачем лаялась на нас. Мені за це, зрештою, як слід дісталось від матері.

Прикро було чути розмови про те, як той чи інший симпатичний дядько обдурив Анну Іванівну, або

вкрав у неї сіно чи хліб з поля. Та ще й дядько добре знайомий, батько котрогось з моїх товаришів.

Неприємно теж згадувати при-ниженість селян перед кожним дрібним начальством, от хоч перед

сільським писарем, хабарником і п'яницею, якого всі зневажали поза очі. Це мені кидалось в очі по контрасту з великою незалежністю матері, яку я завжди відчував, підкреслено гострою незалежністю.

Наше життя в Москві

Після повернення із закордону в 1908 р. мати на сталі оселилась зо мною в Москві, і прожили ми там до весни 1918 року. Дитячі мої згадки московські не такі вже багаті і не дуже цікаві. Жили ми бідно, бо мати заробляла мало, працюючи вчителькою в школі для розумово відсталих дітей (тепер це спецшколи). Тяжка була ота її робота, стомлювалась вона дуже, там і серце собі підірвала.

В пам'яті у мене низка невеликих кімнат, часом темних, а то й вогких, що мама знімала в старих московських одно чи двоповерхових будиночках. Перевулки Сівцев-Вражек, Староконюшенний, Мерзляковський, Красносельська вулиця... Галерея квартирних хазяйок, то симпатичних, то вредних, а також низка няньок, що мною опікувались.

Десь в 1912 чи 1913 році в нашому дворі, у флігелі, жив син Пушкіна, старенький генерал. Пам'ятаю, як він інколи кудись виїздив у чорній лакованій кареті, вдягнений в сіро-блакитну генеральську шинель, з червоними лампасами на штанях, на голові сірий капелюх з підігнутими крисами, як човник перекинутий, обшитий золотими галунами. На перехрестях вартували городові, вусаті, в довгих

до п'ят чорних шинелях, з револьверами на жовтому шнурі. Добре пригадую явну нехить до них матері — адже вони і арештовували її, і обшукували при арешті, та й взагалі були першою підпорою царської влади. Ця нехить передалась і мені на все життя, я й досі споглядаю на міліцію без усякого тепла.

Років чотири мені, мабуть, було, коли відвела мене мама до дитячого садка. В ті роки дитячі садки були ще новиною. Потрапив я в садок Свентицької, помітної діячки в галузі дошкільного виховання. Скільки пам'ятаю, садок було поставлено добре, було там чисто і затишно, вихователки покінчали спеціальні курси по системі Фребеля і звались — «фребелічки». В одній групі зо мною «проходив курс» Володя Векслер,²¹ в майбутньому відомий фізик, академік. Взагалі в тому садку було чимало дітей з єврейських родин — ще одно підтвердження якості цього закладу.

І досі яскраво пригадується, яких ми пісеньок співали, як вирізали та клеїли з кольорового паперу, з якого посуду їли ми свої кашки та киселі, які ялинки нам влаштовували, як ми бились та мирились...

²¹ Векслер Володимир Йосипович (4.03.1907, Дєòì ì èð — 22.09.1966, ì ì ñèàà), ò³çèè, àèàààì³è ÁÍ ÑÐÑÐ. Èãðóààà ñòàìðàííÿì ìãðø ìâì à ÑÐÑÐ ñèíòðîðòî ìà (1947) òà ñèíòðîðàçîðòî ìà à Áóáí³ (1957). Ñòàìðèèà øèíèó à ààèóç³ ìðèíèòðààèùíì; ò³çèèè ³ òàòîíèè.

Українська громада

В роки перед першою війною в Москві точилось доволі інтенсивне українське громадське, культурне та просвітянське життя. Діяли різні гуртки — хорові, самоосвіти, існували свої земляцтва, теж і серед студентів. У мами було велике коло знайомих українців, багато з них належало до революційної молоді, часто збирались і у нас, і в інших родин — посперечатись про всякі свої справи, обмінятись новинами, поспівати українських пісень. Мама передплачувала газету «Рада», в домі завжди було багато українських книжок. Пригадую ранні видання Олеся, Коцюбинського, Винниченка, Лесі Українки, Грінченка. В мене була низка українських дитячих книжечок — казки, вірші. Перші свої знання з природничих наук одержав я з кумедною мовою написаної брошури «Про світ божий», в якій електрика звалась «громовиною».

Кого з московських українців того часу пригадую? От Алфея Павелка з жінкою Сарою (попівною), рахівника. Ми у них якимось і гостювали влітку в Прохорівці на Дніпрі, потім підтримували знайомство і в Києві, куди він, як і ми, переїхав після революції. Часто відвідував нас старий знайомий нашої родини Соколовський Олексій Никанорович, підтягнений доцент з Петровсько-Разумовської сільгоспакадемії, пізніше вчений з великим ім'ям, академік ВАСГНІЛ, ґрунтознавець. Подружжя Ночвиних, Галя та Сашко. З Галею ми якийсь час жили в одній квартирі, поки Сашко був на фронті, а в 1915 році

гостювали частину літа у Галі на її дачі на Сіверському Дінці, поблизу села Печеніги, на Чугуївщині. Позналились там із родиною Матушевських (родичів Галі), з якою була пов'язана велика частина моєї молодості.

В Москву мати перетягла з Ніжена і трьох своїх сестер, що на перший час стали працювати здебільшого медсестрами в військових госпіталях. Часто ми знімали кімнату разом з котроюсь з них.

Пригадується мені наша московська полоса життя бідною, часом напівголодною, але завдяки маминій вдачі — завжди бадьорою, веселою і гучною.

Вдома говорила зо мною мама лише українською мовою, не звертаючи уваги на здивування, та й зневагу, московського оточення («Но зачем это вам нужно?»).

Кого ж іще пригадую з тих часів? Про батькову родину і наші з нею взаємини я вже говорив, а от була одна стара жінка, майже член родини Юркевичів, про яку варто розповісти. Це Лариса Павлівна Баліна (Позен): старий друг матері, а разом з тим — і бабуні Олександрі Африканівни. Потім, вже в 20-х роках, переїхала вона до нас в Київ і жила з нами до смерті своєї в 1929 році. Маленька, сухорлява, з рудим волоссям і блакитними очима. Хрещена єврейка. Вся вона світилась добрістю, лагідністю і мудрістю, а разом відчувалась і велика гідність, і тверда вдача. Була мовчазна, з повільною мовою. Її покійний чоловік був відомим на Україні кооперато-

*Коли 1963 року Юрій Юркевич побував у Кривому, в будинку діда містилася лікарня
Фото Юрія Юркевича*

ром, і після революції вона стала одержувати невелику пенсію від Укркоопспілки, на яку і жила.

Змолоду Лариса Павлівна брала участь в русі народовольців, і в тих колах прозивали її «Рахметов» за спартанське життя.

У неї був син Лев, «незаконний», від мого діда, Йосипа Вячеславовича, здається, народжений ще до дідового шлюбу. Подробиць цієї історії я не пам'ятаю, але цікаво, що в недобрій родині діда її дуже шанували і любили, звали «Ларісевич». Хоч і знали про взаємну велику приязнь із моєю матір'ю.

В пам'ять Лариси Павлівни і мою доньку названо Ларисою по проханню матері.

В особистості Лариси Павлівни був відбиток того нібито сяйва, що

його надавала людям в царські часи революційна робота змолоду. Таких людей можна було завжди і всюди розпізнати. Моя мати теж до них належала.

Більше не утрималось у мене в пам'яті людей з нашого московського періоду, хоч друзів у матері було багато, було і кілька родин, де говорили українською мовою, це точно пригадую.

В 1915 році віддали мене в гімназію, «первый приготовительный класс», десь в районі Сокольників, де ми на той час жили. Французька мова, Закон Божий, шкільний хор співає патріотичні і солдатські пісні.

Лютнева революція пригадується мені демонстраціями (нове слово!), веселими натовпами на вулицях, святковим настроєм, оркестрами. Майже у

кожного — і у мене теж! — червоний бант на грудях. Пісні, гарячі промови в скверах і на площах... Страшенна кількість передвиборних плакатів різних партій, і в кожному з них ця партія розхвалювалась, як «най-най» демократичніша, чесніша і т.п.

В якомусь з арбатських провулків на будинку віяв по вітру великий чорний стяг: це анархісти, так мені з'ясували.

Пам'ятаю і блакитно-жовтий прапор, над дверима напис «Свій до свого»: українська кооперативна крамниця.

У людей навколо змінилась поведінка, стала більш вільною і голосною. Жінки вдягли короткі по коліна спідниці «венгерки» і високі чоботи на шнурках. Зняли корсети. Нові пісеньки — «Карапет мой бедный», «Ночка темна, идти боюся»...

Весною, після закінчення мого «второго приготовительного класу», ми з матір'ю подались, як завжди, до Плоського, яке вже кипіло революційними настроями. Пригадую розгублені розпитування сільчан — бо Маруся приїхала ж із самої Москви! — і гарячі висловлювання матері, що тепер, мовляв, коли вже немає царя — все буде добре!

Мати повернулася до Москви у вересні, до школи, а я перебув у Плоському з тіткою до пізньої осені.

І вийшли ми в Москві з переповненого поїзда, на Брянському (тепер Київському) вокзалі десь в останніх числах жовтня 1917 року (по старому стилю). Був пізній вечір, і ми лишились на ніч в «женской комнате», переповненій переляканими жінками з вузлами і дітьми. На вулиці чути

стрілянину. Раптом вбігають до нас двоє жінок, стрижені, в шинелях, штанях і чоботях, прохають сховати. Вони з жіночого «батальйону смерті» Керенського. Чомусь їх страшенно ненавиділи солдати-фронтовики. На вокзалі було тих солдат повно, і побачивши «батальйонщиць», вони намірились їх позабивати. Наші жінки їх моментально попереодягали в якесь лахміття, дали в руки дітей. Коли через кілька хвилин до нас увірвались озброєні солдати, то побачили лише громаду наляканих жінок, і матюкаючись вийшли. Потім одній з цих двох приспичило піти напиться. А була вона примітна: висока, ряба, та ще й з зав'язаною щокою. Очевидячки її впізнали, бо ми раптом почули якийсь дикий рев, і вона вже не повернулася.

Всю ніч ми не спали, а на світанку тітка все ж вирішила добиратись до Мерзляковського. Знайшовся візник, навантажили ми наші корзини з площенськими харчами. Ідемо через Бородінський міст, а тут знялась стрілянина, і чую, як щось посвистує: фью-фью. То вперше я почув кулі, яких потім доволі наслухався в Києві при змінах влад. Візник наш до смерті перелякався. Зупинив коня і сів до нас в свою «прольотку», піднявши спочатку шкіряний верх, щоб був хоч який захист від куль. Настьобував свого коника, читав молитви, і так ми проскочили пустий Арбат до Мерзляковського провулку.

Зустріла нас мати, розпитування, розповіді — а тут починають бити гармати! Не де-небудь, а у дворі нашого дому поставили батарею і когось там обстрілюють!

Так чи сяк, а перебули ми напів-голодну московську зиму 1917–18 років. Я її майже не пригадую. Мама викладала в школі для дефективних, а я вчився в першому класі гімназії.

А весною 1918 року мама вирішила податись на Україну, до Києва. Було вже тепло, травень, а може й червень. Поїзд був переповнений, сиділи люде на дахах, буферах, східцях вагонів. Настрій у всіх був хороший, веселий, співали, солдати розповідали фронтові історії. Пригадую в вагоні двох чи трьох божевільних жінок, такі часто зустрічались в перші пореволюційні роки. У багатьох не витримувала психіка руйнування звичного побуту.

Боялись наші супутники нападу «банди» на потяг, тоді це була звична справа. «Банда», «бандити» — нечувані раніш слова...

Їхали ми щось дуже довго, кілька днів. В Києві зняли кімнату у знайомих мами, в кінці Львівської, не пам'ятаю, в кого саме. А в кінці літа переїхали на ріг Львівської і Діонісіївського провулку [нині Бехтерівський], в маленьку двокімнатну квартиру до давньої приятельки матері, Наталії Юстівни Мірзи-Авакянц (Дворянської), і прожили там до осені 1919 року.

Спробую розповісти, що пригадую з цієї цікавої полоси нашого життя. Наталія Юстівна, приблизно одніолітка матері (десь біля 35), була дуже милою людиною. Велика, повна, з гучним контральто. Дотепна, весела і впевнена, добре освічена. Із своїм вірменином Наталія Юстівна розлучилась і жила в Києві сама, лишивши маленьку доньку в Харкові з

бабунею. Мабуть, була вона привабливою жінкою, бо вічно з'являлись і зникали різні «воздихателі», предмети жартів моєї мами. Наталія Юстівна викладала історію, але не пам'ятаю, де саме. В 1919 чи 1920 році повернулась вона до Харкова, і з часом стала професором історії Харківського університету. Мала багато публікацій з історії України.

В 1938 році Наталія Юстівна була запрошена на знаменитий прийом працівників вищих шкіл в Кремлі, на той самий, де Сталін виголосив свою «епохальну» промову в справах культури. Я тоді вже жив у Москві, одружений. Пам'ятаю, як десь о другій годині вночі прийшла вона до нас на Кропоткінську вулицю, пішки з Кремля, просто з того прийому, піднесена, з блискучими очима від вражіннь. Дуже образно і яскраво розповідала, як пройшов прийом, не минаючи й найдрібніших подробиць. Як сиділа за столом чи не поруч із Сталіним. Від неї вперше я дізнався, що Сталін був малого зросту, рудий і рябий. По її вражінню, він, підпивши, видавався доволі симпатичним.

Через місяць-два її арештували в Києві, в тяжкий період, коли там в НКВД на слідстві жорстоко били усіх підряд. З нею в камері сиділа одна моя київська знайома, яку в 1939 році відпустили. Я з нею зустрівся влітку 1940 року, і вона розповідала, що слідчі в НКВД так і по коридорах ходили, не випускаючи з рук сплечених з проводу нагаїв. А про Наталію Юстівну говорила вона, що і її дуже бито, в камері вона хворіла, наполовину осліпла, але не губила ні бадьорості, ні гумору. Із Києва усіх жінок

висилали тоді в Петропавловські лагери, мабуть, її теж туди скерували. Після свого повернення з заслання в 1955 році я нічого не міг дізнатись про долю Наталії Юстівни²².

Ми з мамою дуже любили її, але після Діонісіївського пров[улку] вона в нашому дальшому житті не брала участі. Тому я зараз і розповів про неї, що пам'ятаю, і більш до неї не повертатимусь.

Рік, що ми прожили в Діонісіївському, вже був для нас напівголодним; правда, справжній голод надійшов лише через рік чи півтора, а в 1918–1919 рр. ще так-сяк можна було існувати. Погано було з дровами, раз у раз припинялась вода. Нерували киян часті зміни влади, стрілянина і трупи на вулицях, арешти і розстріли, непевність в наступному дні.

Але що я пам'ятаю дуже добре — це прекрасний, святковий настрій у київських українців, якого ніякі біди не могли знищити, викликаний переконанням, що яка б влада не стояла, а право на мову, культуру і державність вже від нас не відібрати.

Разом з тим пригадую і дещо скептичне ставлення моєї мами до всіх отих радощів. Вона була вникливою людиною і, мабуть, вмiла бачити дещо далі за своє оточення. Може, і завдяки довгому досвіду революційної роботи, та й завдяки широті поглядів, набутій за роки життя за кордоном. В цьому мама помітно виділялась все своє життя серед української

інтелігенції, якій був завжди притаманний певний провінціалізм. На жаль, це й сьогодні дається взнаки.

Треба сказати, що вже в 1917 році мати, як відрізала, зразу припинила політичну діяльність. Думаю, що вже тоді її нехибна інтуїція підказала, що справи повертають зовсім не в тому напрямку, заради якого вона віддала свою молодість революційній боротьбі. Мати фактично вийшла з УСДРП, просто припинивши в ній діяльність в 1917 році, а коли в 1918 переїхала до Києва, то не приєдналась ні до одної з партій чи угруповань. А їх в перші післяреволюційні роки вистачало на Україні, і заснованих ще за царських часів, і таких, що виникли після революції.

З особливою зневагою і кепкуванням мати говорила про праві українські угруповання, і в наступних роках вважала, що саме їх вплив спричинився до загибелі молоді української республіки.

До радянської влади мати поставилась лояльно, так і в анкетах писала, в яких в ті часи був пункт — «ваше отношение к советской власти». Але з непримиримим обуренням ставилась до жорстокості, розстрілів, зневаги до громадянських прав, що траплялись в перші роки радянської влади на кожному кроці. Разом з тим дуже раділа тому, що відкрилась дорога до науки для сільської і робітничої молоді, і діяльно брала участь в безлічі вечірніх шкіл і різноманітних курсів. Цілком вітала й те, що повига-

²² Мірза-Авакянц Наталія Юстівна (ծննդավայրն 1889 թ. Վանականի, Բ.Օրմուզե Վանականի նահանգում, 1935–37), Վանի քաղաքում Վանականի օստիվների շրջանում ծնունդ առնելով 1918–20, 1938 թ. Երևանում Վանականի օստիվում ծնունդ առնելով 1938 թ. Երևանում:

няли поміщиків з землі і фабрикантів — з заводів.

Повертаючись до нашого життя в Діонісіївському провулку, спробую пригадати, хто там у нас бував. От якийсь час навіть жив у нас художник Ю.С.Михайлів із жінкою і маленьким синком, але про них розповідатиму окремо. Часто відвідував нас Перфецький, в майбутньому помітна фігура в наукових колах Галичини. Був він безнадійно закоханий в Наталію Юстівну, яку це дуже бавило. Невеличка, чистенька постань із кумедною похідкою, за яку Михайлів влучно прозвав його «поплавком».

Під час денікінщини якийсь час переховувався у нас Мартос, міністр Центральної Ради. Невисокого зросту, міцний, дуже спокійний, з великим шрамом через усе обличчя. Після чергової зміни влади він знову опинився в своєму міністерстві. У мамі була якась причина його відвідати по справах, і я пам'ятаю, з якою гідністю і впевненістю він тримався (мама взяла мене з собою).

Частим гостем в Діонісіївському був Григорій Григорович Холодний²³ («Грі-Грі»), інколи з дружиною й дітьми. Вже не пам'ятаю, хто і що він був, але певну роль в Києві відіграв, і в ті часи, і пізніш. Заходив відомий в Києві лікар Дикий, величезний дід, із своєю молоденькою і гарненькою жінкою.

Під час Центральної Ради не раз у нас бувала дружина Петлюри, сива жінка в пенсне, з маленькою донькою, на 2–3 роки молодшою за мене, балакливою і жвавою. Їхню родину мама добре знала по революційній діяльності в царські часи. Самого Петлюру²⁴ ми якось зустріли з мамою на Великій Володимирській, недалеко від Педагогічного музею. Йшов він собі тротуаром, ніхто його не супроводив. Була на ньому якась сіра уніформа. Мав він спокійне, маловиразне обличчя. Дружньо поговорили вони з мамою, але якихось контактів із ним у мамі в часи «петлюрівщини» не було.

За часів Центральної Ради моя мати не дуже високо оцінювала і її діячів, і діяльність. Обурювала маму, пам'ятаю, політика Ради відносно поміщичої землі, тобто саме те, що зрештою і погубило Раду. Про Петлюру якось не пригадую її висловлювань, але до Винниченка вона завжди ставилась неповажно і іронічно, адже добре його знала по кількох роках спільної еміграції.

Але от хто високо оцінював Петлюру як принципового марксиста і прекрасного промовця — то це нині покійна Катерина Яківна Буханівська, бестужевка, великий друг матері ще з часів ніженської гімназії, також і по УСДРП. Так само дуже добре говорила вона і про Порша як про відданого революціонера і чесну лю-

²³ Холодний Григорій Григорович (1886–1938), оєд. і аоа і аоєє, і і а і а а а о о.

²⁴ Петлюра Симон Васильович (1879–1926), оєд. і і є о є є, а а д ж а а і є є ³ а є н у є і а є є а у, і о а є о є н о, с 1900 д. а є а і д а а і є р о є і і о є д. і а д о, с 1905 – О є д. н і о а є а а і і є д. д і а о і є і і і а д о, с 1912 д. – д а а а є о і д ж. «О є д а є і н є а у ж є с і у» (і і н є а а), 1917 д. – і а є і с є а д а і є є а О є д а і н у є і О а і о д а є у і і д а а є, а а і а д а є у і є є н а є д а о а д а є н у є і а є о н і д а а, 1918 д. н о і д і о а а А а є а і а о у є є є ³ ж Н є і а а н у є і О є д а і є, і і є є а і і а н о а і і у і д і о є а а о у і а і а і. Н є і д і і а а н у є і а і, а є а і А є д а є о і д о а А і є. і о а і а і А д і О і д, о 1919–1926 А і є і а а А є д а є о і д О і д, о а є о є д а а у і н у є і а а а і о і і о і а д є ж.

дину. Я трохи пригадую розмови про гучну аферу в Німеччині представників українського уряду, Порша і Супруна. Ну, що не знаю, то не знаю, але Катерині Яківні, мабуть, вірю більше. Далі ще говоритиму про неї. А щодо Петлюри, то якось довелось мені почути від нині покійного Д.М.Бобирия, що в Ізраїлі було виконано історичне дослідження діяльності Петлюри, наслідком чого з нього було знято обвинувачення в єврейських погромах. Про це сповіщали по закордонному радіо, так розповів Д.Бобир.

Довелось мені один раз побачити і гетьмана Скоропадського²⁵. Поїхали ми компанією, здається, разом з Матушевськими, в Межигір'я на пароплаві. На Дніпрі обігнав нас великий катер, заповнений військовими, серед яких було чимало німецьких офіцерів. А на носу, окремо від решти, стояв гетьман в монументальній позі, відставивши ногу і схрестивши руки на грудях, з замисленим обличчям. Вдягнений він був у білу черкеску з кинджалом, на голові біла кубанка. Я слухав насмішкуваті коментарі старших і розумів, що цей гетьман — фігура, нічого не варта. З тої прогулянки ще пригадую дуже смачний, холодний монастирський варенець.

Заодно розповім і про інших діячів того часу, яких довелось побачити в перші роки після революції.

Винниченка я бачив двічі. Один раз, коли він на Великій Володимирській виголошував з балкону промову перед натовпом. Пригадую його суворе і енергійне обличчя з круглою борідкою, гучний голос. Про що говорив — не пам'ятаю, але слухачі час від часу кричали «слава!».

А другий раз був таки цікавий. Я вже вчився в 1-й Українській гімназії (про яку далі постараюсь згадати все, що зможу), і вже діяв наш шкільний хор під керівництвом «Пилипоньки» Козицького. Була це, очевидно, зима 1919–1920 рр., і в нас був уже чималий репертуар колядок. Отже, на Різдво частина нашого хору, душ 10–12, вирушила з «Пилипонькою» по Києву колядувати. А що гімназія наша користалась з великої уваги і прихильності київської української громади, то в наш маршрут входили найбільш помітні діячі того часу. Та й співали ми, треба сказати, добре. Побували отак у Грушевського²⁶, Єфремова²⁷, Драгоманових, різних науковців і письменників. Приймали нас усюди дуже тепло. Я був міхоношею, вибраний на цю посаду, бо був найменшим з хлопців, плюс дуже кучерявим, і після колядок виступав з відповідною приказкою — щось там «а мені, міхоноші, в торбу пирогів дайте», вже не пам'ятаю. І хоч час був уже голодний, але вкінці я вже сам не міг нести свою торбу, доводилось

²⁵ Скоропадський Павло Петрович (1873–1945), од.ііє³òèè, ââòùìàí Óèðà;íñüèí; äâðæàâè (1918), ó-âñíèè à³èíè ÓÍÐ ç á²èùøíàèèàíè (1917–1918). Níðeyâ ðíçàóáíâ³ óèð.íñâ³òè, èóèùòòè. Çð³ññü àèàâè 14.XII.1918, âí³ðóóââ.

²⁶ Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934), àèààòíèè³ ñ³òíðèè, àèàâàí³è ÁÓÁÍ (1923), âíèíââ Óâíððàèèíí; Ðààè (1917–18). Aâòíð íííââ 2 òèñ. íàóèíàèò íðàòù; íàèàèçíà-í³ø³: «²³òíð³ü Óèðà;íè – Ðòñè» â 10 ò., «²³òíð³ü óèðà;íñüèí; è³òàðàòòòè» â 6 ò.

²⁷ Єфремов Сергій Олександрович (1876–1939), од.ііè³òèè, íòàè³òèò³ è³òàðàòòòíçíàââòù, -èáí íÓØ³ ÁÓÁÍ, 1917–18 çâñòòíèèè âíèíàè Óâíððàèèíí; Ðààè, ââíàðàèèíèè ñàèðàòòð ç í³æíàò³ííàèèèòòè òèòàíü. Çâñòæàíèèè ò ñíðàâ³ NÁÓ. Íííàð ò òàáíð³.

удвох. Потім вдома у когось з колядників влаштувалась розкішна вечерея. Ледь не забув: була у нас і чудесна зізззз з кольорового паперу із свічкою всередині.

Так ішло кілька днів, а потім запросила нас Центральна Рада покладувати. Вирушила наша компанія на Банківську вулицю, де в будинку з чорними колонами (стоїть і досі) була резиденція членів уряду.

У великому й розкішному залі (принаймні таким мені здалось це приміщення) зустрів нас Винниченко з красивою чорнявою дружиною, були й ще якісь люде. Настрій був святковий і торжественний. Послухали вони наших колядок з помітним задоволенням. Винниченко тепло нам подякував. Цього разу мені не велено було виступати в ролі міхоноші, але ми нічого не втратили. Нас посадили за довгим столом, і кожен одержав величезне тістечко (то вже була рідкість!) і маленьку шкляночку солодконого вина, в моєму житті — першу. Обслуговували нас справжні лакеї, в лівреях з блискучими гудзиками, коротких штанях і панчохах. Таких я після бачив лише на театральній сцені.

Кого ще пригадую з помітних в ті часи люде? От якось в 1921, а може в 1922 році відвідав нас удома член уряду Любченко²⁸. Було двоє Любченків, радянських діячів; котрий з них це був — сказати не можу, у всякому разі добре знайомий з матір'ю по дореволюційній діяльності. Високий, кра-

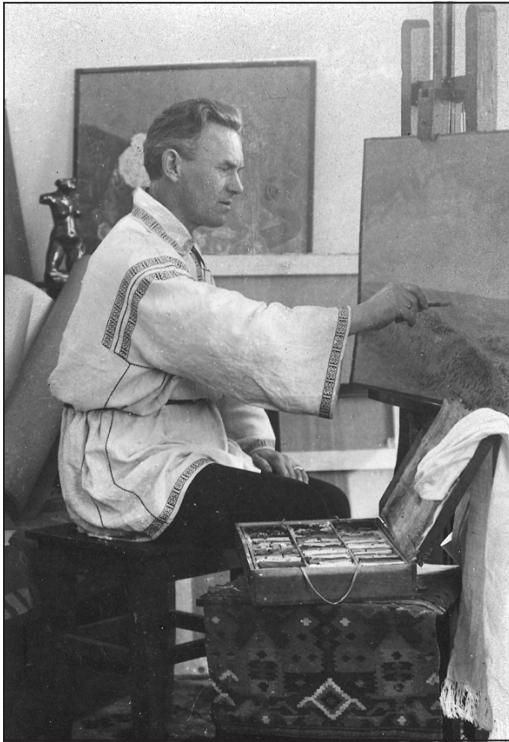
сивий чоловік років 35-ти, з чорною бородою і синіми очима, в косоворотці з пояском. Голосний і впевнений.

Добре пригадую невелику поstattь мами, як вона спокійно сиділа, і говорила — як гвіздки вбивала, доводячи Любченкові політичні помилки радянської влади тих часів. А той схоплювався, вимахував руками, кричав мамі — «вас треба розстріляти!» Мама йому на те — «оце і є ваш головний аргумент, як завжди». Любченко був явно битий в цій суперечці. Оскільки пам'ятаю, служив він на високих посадах до 1937 року — точніш то вони, тобто обоє Любченко; обох було арештовано, і по обох загинув слід.

Дуже цікавою поstattю був великий друг нашої родини художник Михайлів Юхим Спиридонович²⁹. Він з родиною з'явився в Києві так, як і ми, на початку 1918 року, і зразу відновилось наше московське знайомство і з ним, і з Ганною Олексіївною, його дружиною. Доки вони не знайшли житла — якийсь час перебували на Діонісіївському разом з нами, і там Юхим Спиридонович і на сипняк перехворів. Потім переїхали вони в невеличку З чи 4-кімнатну квартиру на Стрілецькій вул., поблизу Сінного базару, в старенькому двоповерховому дерев'яному будинку, зараз його вже і сліду немає.

На прохання Юрія Васильовича П'ядика (Київ), що зібрав великий матеріал про життя і творчість Юхима Спиридоновича, я написав короткі

²⁸ Любченко Пана́с Петро́вич (14.І.1897–29.ІІІ.1937) — ääðæ.³ ïàðð. ä³ÿ÷. ÓÐÑÐ. Æ 1927–34 – ãæðáðð ÕÈ È ĩ (á)Ï. Æ 1933 — ïàðð èé çãîðî ĩ èè À ĩ è ĩ èè, à à 1934–37 — À ĩ è ĩ àà Ð ĩ È ÕÐÑÐ.
²⁹ Михайлів Юхим Спиридонович (1885–1935), òéðà ĩ ãñúèèé æèâ ĩ èñàü, äðá ð³è ĩ èòáððá ĩ ç ĩ àáâü. Ç 1917 ð. ĩðáððáà ó Èèºà³. Ðá ĩ ðá ĩ àà ĩ èé 1934. ĩ ĩ àð ĩ à çãñèà ĩ ĩ³.

Юхим Михайлів у майстерні. 1928 р.

спогади про своє з ним знайомство. Вказав мені П'ядик на низку неточностей, і цілком угрунтував свої уваги. Отже, тут я обмежусь лише особистими вражіннями про нього, а фактичний бік справи не чіпатиму.

Мама приятелювала з Михайловими ще в Москві, і коли вони переїхали в 1918 році до Києва, то ця приязнь відновилась і окріпла. Багато років ми бували у Михайлових, вони — у нас. У матері і тітки Галі зберігалось кілька картин Юхима Спиридоновича з теплими написами.

Юхим Михайлів був родом з Катеринославщини, з наддніпрянського села Олешки, про яке завжди з

ніжністю згадував. Розповідав, що там більшість селян носила прізвища з російським закінченням: Петрови, Іванови, Михайлови, так у них повелось, хоч і були всі ці родини козацького походження.

Був Юхим Спиридонович середнього зросту, мав просте селянське обличчя і сірі, а може сіро-блакитні очі, дещо вибляклі, як то часом у художників буває.

Належав він до напрямку «Мир искусств», знав багатьох діячів цієї художньої школи і цікаво про них розповідав. Зокрема про Чюрльоніса³⁰, і мені завжди здавалось, що у Юхима Спиридоновича багато спільного з ним. В багатьох картинах відчувався такий самий містичний, таємничий настрій, такі самі і зірки були, оточені ореолом. Мені здається, що в 20-х і 30-х роках Юхим Спиридонович був найвидатнішою постаттю серед українських малярів.

Писав він здебільшого пастеллю, у всякому разі найвидатніші його речі, от як «Зруйнований спокій», «За завісою життя», «Сковорода» були написані саме цією технікою. Багато було у нього акварелі, а от олії я не бачив. Втім, П'ядик вважає, що був портрет Ганни Олексіївни, написаний олією, я його не пам'ятаю.

А Ганна Олексіївна була чистою росіянкою, втім повністю українізованою. Від російського лишилась у неї лише тверда вимова. Її брат і сестра, Костя і Льоля Нікітіни, жили разом із ними і теж цілком українізувались. Дуже приємна була жінка Ган-

³⁰ Чюрльоніс Мікалоюс Константінас Константіно (1875–1911), èèìáñüèèè òóáìæìèè³ êìììçèòìð, àáòìð ì³ñòè÷ìì-ñèìáìèè³-ìèð æèáììèñìèð êìììçèòèè, ñèìòìì³-ìèð ììáì, èáìáðìì³ìñòòìáìòàèüìèð òáìð³á.

на Олексіївна, з добродушним, усміхнутим обличчям, без тьми відда-на своєму Юхиму Спиридоновичу, якому все життя була вірною помічницею і другом.

Синоч їх, Юрась, помер в 10–12 років, і була це невимовна трагедія. Потім ще народилась у них дівчинка, здається Оленка, і в родині стало веселіш.

Їх квартира на Стрілецькій вулиці була справжнім музеєм. Всі стіни були завішані картинами, і самого Юхима Спиридоновича, і інших художників. В шкляних шафах була велика колекція старого українського шкла, особливо медведиків усіх сортів і виглядів та підбраної з великим вибором кераміки — мисок, куманців, іграшок. Було багато старих українських ікон, килимів, плахт, вишивок. Треба сказати, що в ті роки кустарні тканини, особливо плахти, були звичайною оздобою житла української інтелігенції, бо на базарах був їх великий вибір і коштували вони недорого.

Дім Юхима Спиридоновича дуже

скоро став місцем зустрічі людей мистецтва. Я бачив там молодого Павла Тичину, художника-графіка Лозовського³¹ (його було вбито в 20-х роках), фахівця народного танку Верховинця³², піаніста Альшванга³³ (в майбутньому видатного музикознавця), художників Козика³⁴ та Бурачека³⁵, Нарбута³⁶.

Підрісши, я й сам, без матері, став бувати у Юхима Спиридоновича, часом з шкільними товаришами. Молодь там завжди охоче бачили. Я завдячую йому дуже багатьма великими художніми вражіннями. Він чудесно розповідав і про свої, і про чужі картини, про художню техніку, історію мистецтва. Під його впливом я придивлявся до софійських фресок, врубелівських³⁷ розписів у Кирилівському та Володимирському соборах.

Дім був взагалі дуже гостинний. Не раз там з того чи іншого приводу збиралось стільки людей, що ніде було сісти. Якось на Великдень, здається, Юхим Спиридонович нагодував велику громаду гостей власноручно звареним капустаком з пшо-

³¹ Лозовський Лесь (Олександр) Кирилович (1900–1922), о́дд. ãðàð³è. Íãã-ããñý 1918 ð. á Õèð.ããããã³; ìèñòàðîà ó Àãíðã³ý Íãðàðîà, ìèðàèèã Àíè-òèã³ Àããè ìà Ìãèèãðà. òèðñòðàãã òãíðè Õ.Õãã-ãíèã, Ì.Ëíððãèíñüèíãí, Ì.Õè-èíè.

³² Верховинець Василь Миколайович (1880–1938), о́дд. èíííçèòíð, ãèðèãíð, ðíðãíðãðð, òíèèèèðèò, ãðííãðð, Ìããããíã. ðãíðãííããèè 1937 ð.

³³ Альшванг Арнольд Олександрович (1898–1960), о́дд. Ìãíñ³ ò³ ò³çèèçíãããü. Ç 1930 ð. Ìðíðãíð Ìíèíãíñüèí èííãðããòíð³.

³⁴ Козик Михайло Якимович (1879–1947), о́дд. ãèãííèãü, ãèèãããã ò Èè,ãñüèè ðããíãèèè ðèèè³ òã ã Èè,ãñüèè òðãíãèíí ò³ ò³íðèòð³ (ç 1925 ð. — Ìðíðãíð), ò Õãðèãñüèè òðãíãèíí ò³ ò³íðèòð³.

³⁵ Бурачек Микола Григорович (1871–1942), о́дд. ãèãííèãü-íãçããèò, ðããíãèèè ðããððð, Çãñèòããèèè ã³ý- ìèñòàðîà ÕÑÑ ç 1941 ð. Ìãã-ããñý ò Èè,ãñüèèè ðèñòããèííèè ðèèè³ Ì.Ïðãðèã òã ã ãèããã³; ìèñòàðîà ò Èðãèã³, ã Ìãðèã³. Ìãèí³ ç çãñííãèèèã³ Õèð,íñüèí ãèããã³; ìèñòàðîà ò 1917–18 ðð.

³⁶ Нарбут Георгій Іванович (1886–1920), ãèèãòèèèè òèð.ððãíãèèè-ãðãð³è, Ìããããíã. Æ-èãñý ò Æèèã³ã òã Ì.Æíãèèíñüèíãí ã Ìãðããòð³. 1917 ð. Ìíãðíðãñý ã Õèð,íð, ãóã Ìãèè ç Ìðíðãíðã-ððããòíð³ Õèð,íñüèí ãèããã³; ìèñòàðîà. Æòíð ããíð ããðñèè «Õèð,íñüèí ãããòèè», òèðñòãòèè ãí «Æíããèè» Æíðèðããñüèíãí, ãñèç³ ãðíð ìãèò çíãèã³ Ìíðòèãèò ìãðèè Õèð,íñüèí Ìãðíãíí; ðãñíðãèèè.

³⁷ Врубель Михайло Олександрович (1856–1910) ã³ãíèèè ððãíãèèè-ìíãðíñüèí. Æ-èãñý ã Ìãðããòð³èèè ãèããã³; ìèñòàðîà ò 1883–1889 ðð. Æèã ò Èè³ã³, ðíçíãèèðãã Æèðèèãñüèè ðãðèãò, ðíãèã ãñèçè ãèçíèòò Æíèãèèèíñüèí ðíãíðð.

Юхим Михайлів. Соната «Україна». III

ном і страшною кількістю червоного перцю, розхвалював ту міцну селянську страву, що попекла усім роти, сміявся — це вам, мовляв, не ваші городські легоминки!

Коли я повернувся в 1934 році після заслання до Києва, то побував у Михайлових. Ганна Олексіївна жила одна з донькою, а Юхим Спиридонович був висланий на північ. Його картини всі були на місці, а чужі картини і колекція старовини — зникли. Їх Ганна Олексіївна продала (про це мати казала), бо треба було годуватись.

В 1943 році німці вивезли з Києва і Ганну Олексіївну з донькою, в числі інших українців, включаючи і мою маму. Картини Юхима Спиридоновича вдалося вивезти і зберегти, і мати мені писала, що в 50-х чи 60-х роках Ганна Олексіївна влаштувала в Нью-Йорку персональну виставку картин Юхима Спиридоновича.

Зараз доволі ґрунтовно займається Юхима Спиридоновича Михайлова життям та творчістю кийвський колекціонер Юрій Васильович П'ядик.

Тепер треба розповісти про родину Матушевських.

В 1915 році поїхали ми з мамою влітку в гості до близької маминої подруги Галі Ночвиної, з якою ми навіть прожили одну зиму в Москві на спільній квартирі. Невелика Галіна садиба, яка чомусь звалась «Польща», стояла на березі кришталево чистої, холодної річки Сіверського Дінця, недалеко від села Печеніги Чугуївського повіту. Та «Польща» була, власне, великою дачею з садом: не пам'ятаю щоб там існувало якесь господарство. Того літа зібралась там весела компанія молоді, рідні та друзів Галі і її чоловіка Сашка, демобілізованого після контузії. Цілими днями було чути регіт, гру на гітарі і спів.

Зразу ж познайомились ми там і з Галіними родичами Матушевськими, у яких теж була невелика садиба на протилежному березі Дінця, на схилі лісистій гори. Звалась та садиба «Мартова», і теж, по суті, була дачею: дім і сад.

Голови родини, Федора Павловича, того літа на дачі не було, а жила там його дружина Віра Олександрівна зі своєю старенькою мамою та трьома синами: Юрком, Борисом і Василем. Була з ними й гувернантка дітей, німкеня.

Віра Олександрівна вже в ті роки була відомою в Києві лікаркою. «Женщина-врач», як тоді говорилось, і як значилось на табличці на дверях її кийвської квартири: Велика Підвальна, 25, пом.4.

Була Віра Олександрівна універсалом, пройшла тяжку школу земських лікарів, її знали як прекрасного терапевта, гінеколога і дитячого лікаря. Мала велику приватну практику. Невисокого зросту жінка, мала

на верхній губі помітні чорні вусики, трималась із спокоем і гідністю. Дівоче прізвище Віри Олександрівни було Попова, а мати її була чиста єврейка з виразним національним типом, вихрестка. Про її покійного чоловіка, Попова, я нічого не знаю, бо у Матушевських якимось не заведені були розмови про предків. Бабуня та була доволі суворою. Розмовляла такою ж хорошою українською мовою, як і вся родина Матушевських.

Федір Павлович Матушевський походив з польсько-української родини. Колись я бачив у Бориса печатку для сургуча, що належала чи то самому Федору Павловичу, чи його батькові. Так там був шляхетський герб і подвійне прізвище: Матшевъ-Матушевскій. Ту першу частину, Матшева, родина не вживала. Федір Павлович мав юридичну освіту, був «присяжний поверенний» в Києві, і багато часу і сил покладав на громадську роботу. Мені не раз траплялось його ім'я в дореволюційних українських публікаціях, в списках різних комітетів та комісій. Я його мало бачив і лише трохи пригадую: добродушний чоловік із темною борідкою.

Щоб до Федора Павловича не повертатись, розповім, що знаю, про його дальшу долю. При Центральній Раді йому було запропоновано місце посла Української Республіки в Греції. За словами Бориса, Федір Павлович сказав Петлюрі — «ну який з мене посол?»; а той йому — «а який з мене диктатор?»

Після цього, якого ж сумного, обміну думками Федір Павлович все ж виїхав в 1919 р. до Атен, узявши з

собою старшого сина Юрка. А Віра Олександрівна з Борисом, моїм однолітком, і на півтора року молодшим Василем лишилась в Києві. В Греції Федір Павлович скоро помер, і Юрка переправили до Чехословаччини, під опіку української емігрантської організації. Там він скінчив меліоративний факультет вищої школи для дітей українських емігрантів, так званої Сільськогосподарчої академії в Подебрадах, під Прагою. Її організував і утримував чехословацький уряд, що завжди був щедрим для емігрантів, особливо українських.

Юрко мав здібності до малярства і другу половину життя, переїхавши після війни до Нью-Йорка, заробляв на життя художніми роботами. Доки Борис був живий, Юрко йому час від часу присилав пакунки.

Про Бориса та Василя розповідати ще не раз. Того літа 1915 р. я моментально потоваришував з Матушевськими, і часто викликав велике незадоволення бабуні і гувернантки тим, що підбивав хлопців на різні порушення хорошого тону і доброго виховання. Вони всі троє були дещо мляві, замуштровані своїми гувернантками і охоче йшли за моїм поганим прикладом.

Віра Олександрівна водила їх в національному одязі. Були у них і сині штани з чобітками, з червоними поясами, вишивані сорочечки, чудесні сірі свитки, гуцульські кептаріки. А в 1918–1919 рр. всі троє братів добились навіть і оселедців на голові — правда, ненадовго, але фотографію їх в такому вигляді я добре пам'ятаю.

Коли ми з мамою переїхали до Києва, то дружба наша з Матушев-

ськими зразу ж відновились і тяглась, власне кажучи, все життя і їх, і наше. Мама дуже заприятнилась з Вірою Олександрівною, високо її цінувала і як людину, і як лікаря. Мені здається, що і Віра Олександрівна відповідала мамі такою ж щирою приятню і довірою, хоча по ній ніколи нічого не можна було сказати. Була вона дуже стримана, скоріш суха, діловита, маломовна. Але коли під настрій почне розповідати, то можна було її слухати годинами, до того цікаво і дотепно вона згадувала різні події і з медичного свого досвіду, і з громадського та літературного життя на Україні.

Щоб закінчити розповідь про Віру Олександрівну: в 1937 році було її арештовано, і опинилась вона в лагері на Уралі. Користалась там з великого авторитету, завідувала лікарнею, жила добре і навіть могла допомагати Василю, який відбував ув'язнення десь коло Улан-Уде. В лагері і померла, але дату її смерті не знаю.

Разом з трьома Матушевськими восени 1918 р. пішли ми вчитись у щойно організовану в 1917 р. 1-шу Українську гімназію імені Шевченка, першу після революції середню школу українську. Василь пішов в перший клас, ми з Борисом (Бусею, як його в дитинстві звали) — в 3-й, Юрко — в 4-й. Юрко провчився лише рік, а Борис, Василь і я скінчили ту школу.

Все ж шкода, що узявся я за ці спогади так пізно, коли більшість подій вже наполовину стерлась з пам'яті. А стільки цікавого довелось побачити.

Спробую записати, що пригадується. Мені здається, що від очевидця треба очікувати, в першу чер-

гу, не фактичних даних — це справа істориків — а дух, колорит того періоду, не минаючи і дрібних ознак. От, наприклад, як люде були вдягнені? Дуже скоро, якихось 2–3 роки після революції, люде в містах вже були обідрані. В крамницях нічого не було, та й крамниці майже не діяли, на базарах саме лахміття, перешите з старого і дуже дороге. Діяли банди грабіжників могил, і люде на базарах часто впізнавали одяг з недавно похованих покійників — до такої межі доходив дефіцит.

Справа була ще і в тому, що більш-менш хороші речі, а також срібло і золото, пішли на село в обмін на харчі. В ті часи село здорово багатіло. З'явився у селян великий попит на грамофони, машини до шиття, велосипеди, і все це за сало, борошно, крупу. Усі такі торгові операції йшли по закону натурального обміну, без грошей.

І виявилось, що матеріальні резерви у міста були зовсім невеликі і скоро вичерпались. Люде опинились без одягу і взуття — і все одно голодні.

На початку 20-х років не диво було побачити на вулиці жінку в платті з мішковини, чоловіка в штанях з того ж матеріялу, та ще й з якимсь не змитим штампом. Влітку було на вулицях багато босих людей, траплялось і мені ходити босим до школи. «Увійшли в моду» черевики парусинові на вірьовочних підосвах — до речі, доволі зручні, але, на жаль, дорогі, і дерев'яні сандалії, від яких лунув на тротуарах страшенний стукіт.

Голод пом'якшився в 1921–22 рр., коли почався неп, і як з-під землі ви-

никло на базарах і в приватних магазинах дуже багато харчів. Потроху став і одяг з'являтися. А до того, пригадую, часом місяцями була у нас лише суха пшоняна каша вдома та «фруктовий» чай з сахарином.

Мамин вчительський пайок був дуже бідний. На нього часом давали дивовижні речі. Один раз це було два фунта лаврового листу (цілий мішок!), іншим разом — червоне вино. Часто давали соняшникове насіння, бувала макуха.

Гроші дуже швидко знецінювались, і одержавши зарплатню, всі зразу ж кидались її витратити, бо завтра вона вже губила частину своєї вартості.

Продавати чи обмінювати нам з мамою не було чого.

В самі тяжкі часи, незважаючи на зміну влад і стрілянину, не припиняли роботу численні кіно. Йшли зношені і драні дореволюційні російські і закордонні фільми, і кінозали були завжди вщерть повні, особливо коли йшли сентиментальні драми, от як «Молчи, грусть, молчи»... Після останнього сеансу на долівці лежав товстий шар лузги від насіння.

Дуже цікаві були оголошення і афіші. Непоправна втрата для археографів — ліквідація в кінці 20-х років знаменитих київських афішних тумб, здорових і круглих, які можна було крутити. Коли мінялась влада, ніхто не завдавав собі клопоту зірвати старі гасла, декрети і об'яви. Просто поверх них ліпились нові, і так накопичувались товсті шари паперу, ще з царських часів, які безумовно можна було б розібрати, вживаючи відповідну техніку.

«Героем можешь ты не быть, но добровольцем быть обязанъ» — великий денікінський плакат.

Оголошення німецької комендатури про карі за різні злочини, розстріли та багаторічні тюремні вироки.

«Грабь награбленное!» — чималий плакат з перших місяців радянської влади. Казали, що це запозичення з Кропоткіна, чи то Бакуніна.

«Смерть дающим, гибель берущим, взятке нет места в советской стране!» — 20-ті роки.

Взагалі смертю тоді погрожували часто, на кожному кроці, всім, від Антанти до сипнотифозної воші.

Страшенна кількість побутових об'яв. *«Гадаю на картах по системе девицы Ленорман»*, і на чому зазвичай: на кришталевій кулі, на бобах і тому подібне.

«Даю уроки игры на гитаре» — життя все ж ішло, голод чи не голод.

«Триппер и сифилис лечу травами» — таких дуже багато було оголошень.

Зовсім не пам'ятаю побутових об'яв українською мовою: Київ лишався російським містом, і доволі таки чорносотенним.

Багато цікавого можна було побачити на вулицях, також і на нашій порівнюючи тихій Львівській.

От іде денікінська офіцерська колона. Чудесна виправка. Здебільшого молоді люде. Майже у кожного георгіївський хрест, часом і не один. Співають свою улюблену маршову пісню — *«Белой акации гроздь душистые...»* Потім цей мотив використали для червоноармійської пісні.

А раз серед білого дня — не пам'ятаю вже при якій владі — звід-

кілясь вилетіла на Львівську тачанка і відкрила кулеметний вогонь вздовж по Діонісіївському провулку, далі так само раптово зникла. Так і не з'ясувалось, хто це був і чому стріляв, та мало хто цим і клопотався, такі були часи. На монастирських воротах в кінці провулка ще багато років лишались сліди куль.

«А я вас заверяю, что через два месяца большевики вообще перестанут существовать!» — розмова в ідальні «Домашние обеды», куди ми з мамою часом заходили: на жаль, рідко, бо дорого.

Йде по Львівській колона німецьких солдатів, в повній похідній формі, в шоломах. Тягнуть кулемети на коліщатах. Тяжкий, впевнений крок, по боках не дивляться, віє від них діловитістю і цілеспрямованістю. Є й оркестр: шеренга флейтистів і шеренга барабанщиків, неприємна музика. Офіцер їхній йде тротуаром рівнобіжно колоні. Високий і прямий, як жердина, в плащі сталевого кольору до п'ят, теж у шоломі. Спотикається на вищербленому цегляному тротуарі, мало не падає. Ми з мамою, йдучи за ним, лягаємо з реготу.

Минуло кілька місяців, і ті ж німецькі солдати на вулицях, але вже без шоломів, гвинтівки за спинами — прикладами догори, недбала похідка, червоні стрічки. Це — спартаківці, почався розклад німецької окупаційної армії.

Йдуть Львівською молодцюваті січові стрільці, галичане, в сірих жупанах. Йдуть струнко і впевнено, попереду блакитно-жовтий стяг. Співа-

ють незнайомих нам голосних маршових пісень. Це були кращі військові частини Центральної Ради, але і їх не минула страшна сила цілеспрямованої агітації більшовиків. Вони втратили дисципліну і проіснували недовго. Частина бувших січових стрільців лишилась в Києві, при радянській владі, і один час київська міліція і карний розшук в більшості складались з галичан.

Гайдамацька кіннота справляла дещо опереточне вражіння зі своїми чубами з-під шапок з китицями. І коли вони встигли повідрощувати оті свої оселедці, дивувались люде. Рясні козацькі штани, червоні пояси, довгі вуса... Тітка привозить вражіння з Плосьького: молодь, зібравшись увечері на вулиці, після пісень та жартів починає тренівку: стрибання через тини. Навіщо? — А від гайдамаків утікати!

Пригадується і польська окупаційна армія. Сіра форма, на головах чотирикутні конфедератки. Надзвичайно шикарні офіцери на чудесних конях. Щось дуже недовго були в Києві поляки, мабуть якісь тижні.

Про зміни влад в Києві немає чого розповідати, все це справи відомі. Було цих змін 13, якщо не помиляюсь³⁸. Кожна така зміна була з стріляниною і трупами на вулицях. Кияне до цього всього звикли і ставились, загалом, байдуже.

Що ж ще розповісти про ті часи? Коли Центральна Рада залишала Київ, то з нею подалась за кордон велика група української інтелігенції, яка в наступні роки осіла в Чехосло-

³⁸ ²ñòíðèè Ñ.Ààøéââè÷ íàçèâà° 11 çì³í àëââè ó Èè°à³ 1918–1920 ðð. («ÈíèââðÛ» — æóðíàè àííðè ðââíèðð³è ³ èííððâââíèðð³è // Õèðà;íà. Íàóèà ³ èóèÛððâ. È. 1991 ð. Ñ.34).

ваччині, Франції та Німеччині. Запропонували виїзд і моїй мамі. А вона відповіла, що вже їла емігрантський хліб, знає його смак і тому лишається на батьківщині, яка б влада не була.

Влітку 1919 року Наталія Юстівна подалась до Харкова, а ми з матір'ю переїхали на Кудрявську вулицю, 9, пом.5, і прожили там — я до 1929 року, в якому мене було заарештовано і вислано, а мати до 1943 року, доки її не вивезли німці, відступаючи з України.

Невеликий двоповерховий будинок на Кудрявській був тоді ще приватним і належав Олені Антонівні Мазюкевич, німкені, удові по Павлу Мазюкевичу, українцю. Не пам'ятаю, ким він був, у всякому разі людина інтелігентна. Донька Олени Антонівни Дінора була моєю рівнею, і ми вчилися в паралельних класах, в одній школі. Ще в тому дворі, в другому будинку жив уніятський піп, до того ж і папський нунцій для Києва, галичанин Микола Щепанюк, з трьома дітьми і жінкою. В 1929 році його було заарештовано, і він не повернувся з ув'язнення. Старший його син, Юрко, мій одноліток, вчився в нашій школі, середня донька Марія вийшла після школи за галичанина Сосенка, народила йому трьох синів, яких мусіла виховувати сама, бо Сосенка забрали в 1937 році, і він загинув в лагерьх.

В 1920 або 1921 році переїхала в наш двір Марія Миколаївна Грінченко-Загірня³⁹ і оселилась в невеликій двокімнатній квартирі, де і прожила до своєї смерті в 1928 р.

Наше з мамою помешкання складалось з двох невеликих кімнаток і одної таки зовсім маленької, метрів п'ять. Через рік чи два переїхала до Києва з Москви Лариса Павлівна Баліна, оселилась якраз в цій кімнатці і мешкала з нами решту свого життя, до смерті в 1929 році.

З Марією Миколаївною моя мати скоро стала дуже близькою. Була Марія Миколаївна огрядною жінкою, невисокого зросту, обличчя вона мала російського типу (трохи на неї схожа Пашенная з Малого театру) і дійсно походила з російської купецької сім'ї з м. Мерефа. По вимові її інколи можна було здогадатись, що вона не українка з походження. Але відомо, що це не завадило Марії Миколаївні стати великим знавцем мови, науковцем, письменницею, перекладачкою і видатною діячкою української культури. Спокійна вона була, привітна і доброзичлива. Пригадую її дві чистенькі кімнатки, скромно, а навіть бідно обставлені. Безліч книжок, картотеки — вона працювала вдома для словника. Прекрасні великі фото Бориса Грінченка⁴⁰ і їх єдиної доньки Насті, що вмерла молодою.

Ми з мамою часто бували вечорами у Марії Миколаївни, посидіти за чаєм та розмовою. В 20-х роках ще не втратилась мила звичка приходити до друзів без попередження, знаючи, що будуть раді, влаштують чай, нехай хоч і морковний з сахарином, і буде хороша, некваплива бесіда. Була Марія Миколаївна талановита оповідачка, кожна її розповідь була справжньою нове-

³⁹ Грінченко-Загірня Марія Миколаївна (1863–1928), ієпїі і аї ієö, і і аї ç і а а а ö, і а ä è è ä ä ä, ä ä ö æ è ä А.А.Аä³ і: ä í èä. Ä í í í ä ä ä ä ä è í í ö ä ö è ä ä ä ä ä í³ ñ è í ä í è ä ö è ä ä í ñ ü è í, í í ä è.

⁴⁰ Грінченко Борис Дмитрович (1863–1910), ö è ä, і єпї і аї і єè, è ä è ñ è è í ä ä ä ö, í ä ä ä ä í ä, ä è ä ä ä ä ö, ä ä í ä ä ñ ü è í - è ö è ü ö ö ä ä è è ä ä³ ÷, í ä ä ä í ç ä ä ä ä ä ö «í ä ä í ä ä ä ä ä è» ó È è ä ä³. í ä è ä ä ä ä è è ä ä³ ÷ ä í ä ä ä ö — «Ñ è í ä ä ä ö è è ä. í í ä è».

люю, а темою була, звичайно, якась подія або зустріч. Пригадую, наприклад, історію відвідин Марії Миколаївни з Грінченком Франка, вже хворого психічно. На жаль, в свої 14 чи 15 років я мало приділяв уваги тому, що чув від Марії Миколаївни.

Ще в нашому дворі жили дві єврейські родини, стара німкеня з двома доньками і кілька російських та українських родин. Про них нічого цікавого не згадую.

За будинком нашим був невеликий садок, а далі — величезний Глибочицький яр, і над ним з другого боку казарми, не пам'ятаю, як вони звалились, чи не Бендерські. При змінах влади в той яр звалювали з казарм різне непотрібне військове барахло. Ми, дітлахи, часто там порпались, і було кілька нещасних випадків із знайденими в яру гранатами та вибухівкою. Разів два і я просто чудом уникнув біди.

В'їхавши в нову квартиру, мама так-сяк придбала необхідні меблі і

начиння. В перший рік чи два готували ми їжу, як і весь Київ, на вугільній жаровні. Гас ще був дефіцитним, і в перші пореволюційні роки освітлювались люде часто лойовими каганцями, бо і електрики не було. От і стояла в кухні, в кожній родині, кругла бляшана жаровня, яку треба було розпалювати трісочками, а потім докладати вугілля і роздмухувати.

Вугілля розвозили вуглярі на возах, продавали на відра. От іде по вулиці отакій вугляр, чорний з голови до ніг, і гучно виспівує: У-го-ля на — да? — і люде виходять з відрами за ворота.

Гас з'явився при непі, і по Києву зашуміли примуси і засмерділи керосинки. Гас теж продавали на вулиці, з бочок на возах, і продавець вигукував «Ка-ра-сін!», так що це «сін» відбивалось луною від стін будинків. І не хочеш, а почувеш.

Гроші — мільйони, мільярди... Та, мабуть, нема чого розповідати про побут тих часів, про нього часто писалось.

Школа

Що дійсно варто записати — це все, що зможу пригадати про нашу школу, спочатку — Першу Українську гімназію імені Т.Г.Шевченка, а далі, в радянські часи — Першу українську трудшколу, того ж імені. Ця школа, як і все, що з нею пов'язане, була великою подією в історії нашої культури, тому прикладатиму зусиль, щоб згадати як можна більш і точніш.

Восени 1918 року мати відвела мене в цю школу, і був я прийнятий в 3 клас (тоді говорилось «кляса»). Не пам'ятаю, чому так трапилось, але був я на 1–2

роки молодший більшості своїх співучнів.

Не пам'ятаю і де містилась школа в перші місяці навчання — в якомусь випадковому приміщенні, а в середині року ми перейшли вчитись в другу зміну в будинок «частной женской гимназии Жекулиной» на Львівській вулиці, і там закінчили перший учбовий рік.

Нічого не можу сказати про те, як було школу створено після Лютневої революції, за чиєю ініціативою і по чиему розпорядженню. Мабуть, це йшло від Центральної Ради. В Києві було одночасово засновано дві

українські гімназії — нашу та імені І.Франка⁴¹. Зрозуміло, що для української громадськості Києва це була колосальна подія. Добре пригадую святковий, піднесений настрій, що постійно панував в нашій школі в перші рік-два навчання, постійні відвідини нас видатними людьми українського Києва.

У Жекуліноі жилось нам недобре, бо і персонал, і гімназистки ставились до нас з явною неприязню. «Жекулінки» переважно були доньками чиновництва, заможніших людей, само собою — росіян, що до усього українського ставились насмішкувато, з погордою, знущались над мовою (відомі приказки тих часів — «самопер попер до мордописні» — автомобіль поїхав до фотографії, «залізяку на пузяку — гоп!» — команда «ружье на плечо!»).

Треба сказати, що київські росіяне — чиновництво, купецтво, мабуть, і частина інтелігенції, та й робітництва — в своїй масі настроєні були реакційно, а проти всього українського — і поготів. Ще живі були традиції «Союза Михаила Архангела»⁴². Треба було бачити, які натовпи вітали на вулицях денікінців, і як гаряче до того. Звісно, це передавалось і дітям, і у нас, малечі, чимало бувало сутичок з російськими хлопчачками, що обзивали нас «хахлами», а також «україонцями», а це вже був верх образи.

У багатьох російських гімназистів можна було побачити монархічний

трикольниковий бантик на грудях. Ніде правди діти — і у нас траплявся блакитно-жовтий бантик або значок...

Навесні чи влітку 1919 року наша школа одержала постійне приміщення на території Покровського жіночого монастиря на Львівській вулиці, в бувшій монастирській амбулаторії. Там школа і проіснувала до своєї фактичної загибелі в 1930 році.

Можна сказати, що, як на ті часи, нове наше приміщення було просто хороше. Великий зал — почекальню було перетворено на рекреаційний зал, там також провадилились і заняття по фізвихованню. З часом була влаштована в тому залі і невелика сцена, на якій відбулось безліч вистав і концертів. Від залу відходили два довгих коридори з лікарськими кабінетами по боках, в яких розмістились класи. На горищах знайшлись великі запаси «скорбных листов» (історій хвороби), що негайно пішли на зошити, дуже дефіцитні в 1918–1919 рр.

В залі-почекальні висіли великі ікони із суворими обличчями. В перший рік навчання кожний шкільний день починався із виконання всіма класами, хором, молитов — «Отче наш» і «Царю небесний, утішителю», під керівництвом навчителя співів Пилипа Омеляновича Козицького. Коли часи змінились — ікони було знято, молитви відмінено, а зал прикрасила чудова колекція українських килимів, подарованих батьками учнів школи. Десь в 1920 чи 1921 році всі ці кили-

⁴¹ А аабаці³ 1917 а²аедеееè а Èè²а³ Óèðàìíñüéó а³ìíàç³p. ³ìáì³ Ò.Øää-áíèà òà 2-áo Èèðìèèì-ìáðìä³áñüéó а³ìíàç³p (áìíá ³ñìóááèà íááíááì). Áì íñáíè 1917 çàñìíáááì 53 óèðàìíñüéó. а³ìíàç³. Nàèðàòàðáì ç íñá²èè ó Óáìððàèüí³é Ðàä³ áóá òíá³ ²ááì Nòàøáíèì. Èìáì ááèèè á Íìèðáá³ ó 1918.

⁴² «Союз Михаила Архангела» — ìðääíçàö³y ÷ ìðìíñìðáíð³â Ðìñ³, ó 1908–1917 ðð., àèä³èèèàñü ç «Nìpçà ðòññèìáì íàðìáà». Ðìçìóùáíèè ì³ñèy Èpòíáááì ðááìèpð³ 1917 ð.

ми було вкрадено зимовою ніччю.

В залі, коридорах та класах висіло на стінах безліч плакатів, виконаних учнями, з шевченківськими цитатами — «Учіться, брати мої», «В своїй хаті своя правда, і сила, і воля» і т.д., і велика кількість портретів Шевченка.

В класах було таки тісненько, сиділи ми на старих партах доволі густо, але школа була чистою і затишною. Якщо не помиляюсь, кожен клас складався з 20–25 учнів, у всякому разі далеко менш, ніж 40 дітей, як тепер заведено. Монастир, у якого відібрали для нас амбулаторію, ставився до нас неприязно. Для них ми були «більшовиками», незалежно від того, яка стояла влада.

Я вже говорив, що в перші роки навколо нашої школи створилась піднесена, урочиста атмосфера. І дійсно — перша в історії України національна гімназія! Українська громадськість Києва сприяла нам у всьому. Чим могла. Викладання в нашій

школі вважалось почесною громадянською роботою, і це було одною з причин хорошого складу педагогів. Нас часто відвідували відомі люди з київського культурного кола. Постійними нашими гостями на шкільних концертах та виставах були академіки Михайло Грушевський, Сергій Єфремов, Михайло Кравчук⁴³, композитори — Порфирій Демуцький⁴⁴, Левко Ревуцький⁴⁵ і Кирило Стеценко⁴⁶, літератори Марія Грінченко, Андрій Ніковський⁴⁷, Микола Зеров⁴⁸. А що наша школа була не лише першою, а і кращою з київських українських шкіл, то туди прагнули посилати своїх дітей родини провідної інтелігенції. Зрозуміло, що це, в свою чергу, впливало на загальний рівень школи. Як до кращої школи Києва, привозили до нас і чужоземців: пам'ятаю французів, німця.

Директором школи і, безперечно, її душею був Володимир Федорович Дурдуківський⁴⁹. Педагог великого таланту і великої душі, він усього себе

⁴³ Кравчук Михайло Пилипович (1892–1942), ἀεθαοοίεε οέδ. ιαοα ιαοεε, ἀεθίεε ε-εάι ΑΟΑί, ἀ-αίεε ηάεδαοαδ Ιθαεεά, ΑΟΑί (1929–1937). εαηίίαίεε Εε,αηύεηίαι ιαοα ιαο. ο-αα. Δαίθαηίαίεε 1938 δ., εαεεία 1942 δ. ια Ιααααί.

⁴⁴ Демуцький Порфирій Данилович (1860–1927), οέδ.εήι ιίεεοίδ ιααααί, οίδίαεε εεδεααίο, οίεεεείεηο.

⁴⁵ Ревуцький Лев Миколайович (1889–1977), οέδ.εήι ιίεεοίδ, ιααααί ιοεε-ίι-αδ ιααηύεεε ε-ε, ιαδίαίεε αοεηο ΝΕΝΕ ε 1944 δ., εεαααίε ΑΙ ΟΕΝΕ ε 1957 δ., αίεοίδ ιεηοαοοαίεεαηοα.

⁴⁶ Стеценко Кирило Григорович (1882–1922), οέδ.εήι ιίεεοίδ, οίδίαεε εεδεααίο, ιοεε-ίι-αδ ιααηύεεε ε-ε, ηάυαίεε.

⁴⁷ Ніковський Андрій Васильович (1885–?), οέδ.ίίεε. οα εαοε. ε-ε, εηαοαοοοίεεαααου, ιοεεεεηο. 1917 δ. ιαδίαίεε αί Οαίοδαεηίι Δαεε. ε 1920 δ. – ιίηοδ α οδυα Α.Ιθίεηίεε-ε. Αιεαοααα. Ο 1924 δ. ιίααοίεεηυ ια Οεδαίί, ιδαοβααα ο ΑΟΑί. εαηοαεαίεε α ηίδαα ΝΑΟ. 1934 δ. εεαίίυι είεεα, ΙΑΙΟ εεηεαίεε ο Ναδαοίαηύεο ιαε. Ο 1937 δ. «οεεείεε» εαηοαεαίεε αί 10 δ. οά'εεαίίυ. 1944 είαο εαηοαεαίεε αί 10 δ. οά'εεαίίυ.

⁴⁸ Зеров Микола Костьевич (14.IV.1890, είυεεα Ιίεο.αοα. — 3.XI.1937, Ναίαίθιιθ) — εηαοαοοοοίεεαααου, ιίαο, ιαδαεεεααε. εεεί-εε ηοίδ.εεεε. ο-ο Εε,αηύεηίαι οί-οο. Ο 1917–1920 δδ. εαααοααα δαείι ε Α.Είθίεαίι-Ναοθει ε.Είεεαδυ. εααδαοοίαίεε 1935 δ., εαηεαίεε ια 10 δ. ια Νίεηεε. Είιαεοίι εαεεία ια εαοίεεαίεε ο Αεείι ο ιίεε εαοε α 1937 δ.

⁴⁹ Дурдуківський Володимир Федорович, 1874 δ.ί. (η.Ιαεείεεαο εαηεεαίθιηύεηίαι ιίαοο ια Εε,αηύεηί α θίαείεε ηάυαίεεεα). Α-εεηυ, α Εεαί-Ιίαεηύεηίεε αοοίαίίεε ο-εεεεεεε. 1899 εεεί-εε Εε,αηύεεο αοοίαίεε ηά'εεαδ'ε. Ο-εεαεεε ηεηαηίηεε. Νίεαεαηίίαίεε εεε-εε «Αεε». 1930 δ. εαηοαεαίεε αί 8 θίεεα οά'εεαίίυ, 1937 δ. εαηοαεαίεε εεδοαα. 31 εδοαίυ «οεεείεε» εαηοαεαίεε αί ηοδαε. 16 ηε-ίυ 1938 δ. θίεηοεεηίεε.

віддавав школі. Був він неодружений, школа була його єдиною родиною.

Походив Володимир Федорович із духовної сім'ї, кінчив духовну семінарію, а, здається, після неї і учительську семінарію. Їх було троє братів: старший, якщо не помиляюсь — Василь, був попом в с. Глеваха, під Києвом. Суворя людина, міцний хазяїн. Молодший брат, Сергій, був співаком, працював в дореволюційних українських театрах. Мав хороший баритон, часом виступав на наших шкільних концертах, а також співав в різних капелах і в знаменитому в 20-х роках хорі Софіївського собору під керівництвом Гончарова⁵⁰. Пригадую його соло в пісні «Ой зійшла зоря вечерова», яка виконувалась в концертах, що інколи бували в Софії після закінчення служби, особливо — різдвяної або великодньої, прекрасних концертах, на які пропахтись було справою неабиякою.

У Володимира Федоровича теж був чудовий, м'який баритон, і він розповідав, що змолodu вагався, стати співаком, священиком чи вчителем. Це було на одній з його душевних з нами бесід, якими він часто перебивав свої лекції. Під таку нагоду з'ясував він нам якось і своє прізвище, яке походило від латинського *Durus Dux*, тобто суворий вождь, так було прозвано когось із козацьких предків Володимира Федоровича.

Був Володимир Федорович невисокого зросту, сивий, із великою лисиною, в золотих окулярах, носив чорні шевченківські вуса. Постаттю

він мені завжди нагадував Шевченка, такого, яким я його собі уявляв. Розмовляв гучним «педагогічним» голосом. Завжди був дуже чепурним і підтягненим, вдягався добре, що в ті часи навіть впадало в очі. У педагогічного колективу користався абсолютним авторитетом, а от перед різним начальством трохи пасував, і це добре помічали наші гострі очі.

Викладав він українську мову і літературу, і в молодших класах, і в старших. До речі, коли замість гімназії стали ми трудшколою, то класи переіменовано було в групи, така вже була полоса, міняти назви, з наївним переконанням, що цим міняється і суть. От замість тюрми говорилося — Допр⁵¹ (російське) чи Бупр (українське), я вже не пригадую розшифровки, може, будинок перевиховання, примусової роботи, чи ще що, у всякому разі в 1929 році потрапив я в Лук'янівський Бупр, а не тюрму, і не в'язницю.

Щодо викладання Володимира Федоровича: було воно на надзвичайно високому рівні. Учням ніколи не було нудно, наводив він завжди безліч прикладів на кожне граматичне правило, чи то з поетів та письменників старшого покоління (а знав він їх творчість досконало, а багатьох знав особисто), чи з пісень, приказок і т.п.

Але ж найбільш користався він з творчості Шевченка. Пам'ятаю навіть деякі класні роботи, наприклад підрахування голосівок в якійсь поемі Шевченка, або перших літер — здається, для ілюстрації того, як опрацьовуються словники. Безкінечні характеристики шевченківських персонажів...

⁵⁰ Гончаров Петро Григорович, òíðíáéñðáð.

⁵¹ Допр – äîî ïðááááððððáéüíîî çàèèð-áíéÿ.

Дещо перебирали у нас із Шевченком, і наслідком того я лише років через 20 після школи знову зміг узяти до рук «Кобзаря».

Нові поети та письменники, от хоча б Олесь⁵², Тичина⁵³, не дуже цікавили Володимира Федоровича, хоч він їх добре знав, а часом і згадував про них на лекціях.

В своїх висловлюваннях був Володимир Федорович завжди підкреслено аполітичним. Весь напрямок школи був скерований на те, щоб прищепити учням любов до України, мови, історії, етнографії — але без будь-якого забарвлення, в тому числі революційного чи класового, хоч це вже з перших років радянської влади вважалося першочерговим.

Головним у нашому вихованні, як це розумів Володимир Федорович, та й більшість колективу, було прищеплення дітям понять Добра, Порядності, Любові до України. Якого Добра, якої України?.. Всьому цьому хорошому була властива нечіткість, розпливчастість — а тим самим і непереконаливість. Та й повна відірваність від жорстокого життя 20-х років, яке нищило всяку прекраснудушність.

Ця розпливчастість була мінусом школи, так само, як і її підкреслений гуманітарний напрямок. Перші роки ми навіть латинь вивчали. Прикладні науки були на другому плані, математика і особливо фізика викладались у

нас на низькому рівні. Словом, школа, як в дзеркалі, відбивала вдачу і смаки самого керівника.

Був наш Володимир Федорович глибоко релігійною людиною. До останньої можливості тяглося у нас викладання Закону Божого, окремо для православних і для уніатів, яких у нас було чимало.

Оце про Володимира Федоровича. А в цілому був він людиною високого і шляхетного плану. Педагог з нього був рідкісний, високоталановитий, щоб не сказати — геніальний, переповнений увагою і любов'ю до кожної малої істоти, що була під його опікою. І ми відповідали йому любов'ю і повною довірою.

Після 1929 року і справи СВУ я його не побачив.

Розповідали, що пройшовши багаторічні лагери, Володимир Федорович повернувся до Києва. Частково втратив розум після пережитого. Коли зустрічав на вулиці будь-якого знайомого, то підходив і просив пробачення, а в чому — зрозуміти не можна було. Довго не прожив після повернення.

Моєю класною вихователькою була Катерина Яківна Буханівська. Вона вчилася в ніженській гімназії разом з моєю матір'ю (хоч в цьому я на 100% не певен), кінчила відомі Бестужевські курси в Петербурзі, брала участь в українському революційному русі. Спокійна, чепурна,

⁵² Олесь (п'їд'ааæí° Èáíäèáà) Олександр Іванович (1878–1944), óèð.ííàò. Ó 1919 àíæðóááà à Áàñòð, ííò³ ò ÷àóíñèíàà÷-èíó. Íà èíàí à³ð³ òàáíðáíí íàææà 200 íóç.ðáíð³à óèðà; íñùèè è, ðí³ññùèè è, à³èíðóñùèè è, ÷àñùèè è òà òðáíóóçùèè è èíííçèóíðáíè.

⁵³ Тичина Павло Григорович (1891–1967), óèð.ííàò, àáðæ.³ áðííàá. à³÷-, àèáááíç Áí ÕÐÑÐ ç 1929 ð., 1943–48 – í³í³òð ññà³è ÕÐÑÐ. 1953–59 – àíèíàà Áàððíáíí; Ðàæè ÕÐÑÐ. Áàòíò ííàðè-íèò çá³ðíè: «Íííý-í³ èèáðíàðè», «Íèóá», «Çàí³ñòù ñííáò³à³ íèòàà», «Á³ðáð ç Õèðà;íè», «xóðóý °àèíí ðíàèèè» òà³íøèð.

добре вдягнена жінка. І на ній все життя (а не стало її в 1969 р.) лишився відбиток того немовби сяйва, що було властиве революційній молоді з царських часів, відбиток, що був властивий і моїй матері, і багатьом іншим людям, що зустрічав змолоду, який говорив про високу душу, безстрашність, високі ідеали. Катерина Яківна все життя була найближчою подругою матері, а після війни і еміграції матері перенесла свою теплоту на мене.

Викладала вона у нас російську мову. Ми її любили, шанували, вірили їй і ніколи не підводили. Вчилися у нас її сини, Богдан та Ігор.

Мабуть, варт зразу ж розповісти і про весь колектив педагогів.

Аритметику викладала у нас спочатку Надія Яківна Шульгіна–Іщук (в 1943 р. вивезено її з Києва в Німеччину, далі опинилась в Філадельфії). Після неї був Вадим Вікторович Шарко кілька років. Обоє дуже милі люде, але ж математикою не змогли нас зацікавити, на жаль. Фізика була в школі на зовсім низькому рівні, викладала якась галичанка, прізвища не пам'ятаю. Думаю, такий стан точних наук витікав з малого зацікавлення ними з боку Володимира Федоровича.

А хімію (тоді говорили «хемія») вів молодий вчитель Володимир Вовчанецький, дуже приємна людина і хороший викладач. З цим предметом нам більше повезло. «Вовку», веселого і балакучого, ми любили і хімію більш-менш знали.

В 30-х роках він скінчив життя самогубством, і про цю смерть ходи-

ли різні чутки, характерні для того часу, та, мабуть, не варто про них згадувати, бо не підтвержені.

В перший рік чи два після заснування нашої школи читав у нас природознавство Левко Євгенович Чикаленко, довготелесий і чорнявий приятель мого батька. Потім він емігрував з Центральною Радою. З його братом Іваном я зустрівся і потоваришував в 1929–30 рр., в камері Лук'янівської тюрми.

У нас спочатку викладались цілих три мови: французька, німецька і латинська. Ця остання проіснувала лише 2 роки, в програмі радянської трудшколи її було відмінено. Французьку мову вела Марія Іванівна Прохорова (Тобілевич), довгорічна подруга моєї матері. Малога зросту, кругленька, в пенсне. Розумна, весела і дотепна. Освіту вона здобула в Парижі і французькою володіла, як рідною. В 20-х роках вийшло чимало її перекладів французької художньої літератури. Наприклад, пригадую повість «Кіра і Кіраліна» Панаїта Істраті⁵⁴, румуна, що писав французькою мовою. До речі, він приїздив до Києва на початку 20-х років, був знайомий з Марією Іванівною. Потім вийшло, що він нібито шпигун — принаймні так писалось в газетах. Не виключено, що це знайомство мало вплив на дальшу долю Марії Іванівни.

Крім лекцій французької мови, вела вона в школі і гурток цієї мови, члени якого непогано базикали, а хорова група гуртка виконувала чудесні французькі народні пісні.

⁵⁴ *Істраті Панаїт* (1884–1935), δόιοίγνυέέε τέπυίαίίέε, ηίο³αέ³ηò. Çà éíáí ííá³ηòβ «É³δα³ É³δαέ³íá» íá é³ííηòóá³, ÄÖÖEO çíγòí ó³èüí «Äá³³ íðíááíá». Nái, áðáæáííγ á³á íáðááóááííγ á NÐNÐ ííèηáá ó éíèç³ «Nííá³äü íáðáííæáííáí. Ðääýíñüèà Ðíñ³». 1929.

В школі нашої була Марія Іванівна одною з самих авторитетних постатей — і завдяки своїй високій культурі, і з-за свого чіткого і рішучого характеру. Ці риси були властиві й моїй матері і дуже їх зближали. Марія Іванівна була арештована в 1929 році. Для її засудження матеріялу не знайшлося, але, мабуть, вона таки допекла слідству, бо для неї примінили спеціальну «меру воздержания», а саме: посилали етапом в якесь дальнє місто, наприклад, в Сибіру, потім з пересильної тюрми знову везли етапом в якесь інше дальнє місто. Етапи тяглись тоді по кілька місяців, і порядки в них були, як в джунглях, повне безправ'я. Марія Іванівна часом заробляла на зайву пайку хліба тим, що прала білизну для блатних жінок. Потім вона все ж повернулася до Києва, і я там її зустрів незадовго перед війною. У 1939, а може в 1940 р., її знову було заарештовано, відбувши ув'язнення, вона в 50-х роках знову повернулася до Києва. Про дальшу її долю не знаю.

Да, от ще пригадую: Марія Іванівна переклала «Заповіт» на французьку мову, для нашого шкільного хору. Скільки пам'ятаю, переклад був доволі точний.

Німецьку мову спочатку викладав якийсь галичанин, несимпатичний і малокультурний. Він швидко від нас зник. Такою була доля всіх викладачів, що не відповідали духу школи. На його місце прийшов український

німець — Освальд Федорович Бурггардт⁵⁵, по шкільному «Асфальт Трутарович». Людина прекрасного виховання і освіти, високої культури. Тихий, з добрими німецькими очима. Одружений він був з українкою, милою жінкою, був у них маленький син. Друкував Освальд Федорович дуже хороші переклади з німецької поезії, в т.ч. Гейне, якщо не помиляюсь.

А потім виїхав з родиною до Німеччини. Розповідав покійний Д.Бобир, що після смерті Бурггардта його син, хоч і вихований в Німеччині, зацікавився українською літературою і відіграє там якусь роль в цій галузі.

Вчителем географії, а разом і завучем школи був у нас Олександр Зінов'євич Гребенецький. Вже літня людина, високий, стриманий і маломовний. Прекрасний педагог, уважний і добрий, шанований і нами, і вчительським колективом. Але, правду кажучи, чудесна наука географія була у нього дещо нудновата, і ми її знали лише формально.

Своєрідною постаттю був наш вчитель історії Йосип Юрійович Гермайзе. Хрещений єврей, виразного семітичного типу. Повністю українизований, одружений з жінкою з відомої української родини, і от не пам'ятаю її дівоче прізвище. Йосип Юрійович був прекрасно освічений, провадив наукову роботу з історії України, друкував дослідження, з часом став професором. На лекціях був він чітким, підтягнутим, підкреслено

⁵⁵ Бурггардт Освальд Федорович, іїїііі. РДЖЕ ЕЕАІ (1891, н. НДДАЕІАЕА, АІІІЕЕІА — 1947, ААІІАДДА, ІІІАЕЕІА) — ІІАО, ІАДАЕЕААА, ЕДАДАОДІІАААА. О 1931 АЕ,ОАА АЕЕАААААААІ ІІ ІІІАЕЕІЕ ІА ІІААДІОААА. ЕІАІ НЕІ АІЕУОДАІ (1935, ІРІОАІ), ОАЕІА ІІАО ІАДАЕЕАААА. 1967–1972 — ДАА. ЖОДІАЕО «НОАІІНОУ».

ввічливим. А от його викладання нас не зацікавлювало, мабуть, що бракувало йому педагогічного хисту. Українську історію ми вчили «по Грушевському» (однотомник «Історія України–Руси»), більш-менш було цікаво. А західня історія вивчалась «по Іловайському», нуда страшенна, безкінечні дати, «Карл Лисий», «Піпін Короткий», безкінечні французькі королі...

Йосипа Юрійовича було заарештовано в 1929 році, в зв'язку з справою СБУ. Не пам'ятаю, яка була його роля в цій «справі», і чи фігурував він на харківському процесі, здається, що так. Зустрів я Йосипа Юрійовича в Саратові, куди я подався після звільнення в 1934 році з казахстанського заслання. Знайшов я його в 1935 р. в страшному стані, напівголодного, без роботи, в якомусь вологому закапелку, де вони мешкали. Жили вони на зарплатню жінки, що працювала, здається, вахторшею. А він ніяк не міг влаштуватись. Не пам'ятаю, яку він відбував кару після суду. Втім, Йосип Юрійович бадьорості не згубив, розповідав, що йому навіть вдалось знайти в Саратові, в бібліотеці чи архіві, невідомі до того матеріали про контакти Івана Грозного з Запоріжжям.

Про дальшу долю Йосипа Юрійовича мені розповідали, але вже не пригадую. Коли помер — не знаю.

Закон Божий, ті два роки, що ще викладався цей предмет, вів для православних о. Липківський, невисокий, добродушний священник років під 50, в наступні роки — голова ав-

токефальної української церкви. В 1929 році було його арештовано, і скільки знаю — він не повернувся з ув'язнення. Для дітей з галичанських родин провадив цей предмет уніатський священник Микола Щепанюк, наш сусіда.

За вимогою мами мене було звільнено від Закону Божого, так само, як і ще кількох учнів з «лівих» родин, а також єврейського хлопчика Міллера. У нас, до речі, вчилось кілька єврейських дітей, пам'ятаю ще Маргуліса. Все ж я з цікавості, та почасти й з духа протиріччя, сидів на лекціях о.Липківського, бо був він прекрасним промовцем і розповідав цікаві біблійні байки.

Моя мама, Марія Павлівна, була вихователькою рівнобіжного з моїм класу і вела фізичне виховання, причому точно «по Лесгафту», уникаючи перевантажень, елементів суперництва і газарду⁵⁶, і приділяючи велику увагу рухомим іграм. Але, дивне діло, незважаючи на свою «застарілу» систему, виховала багато в майбутньому прекрасних спортсменів.

В педагогічному колективі користалась вона авторитетом, її дуже шанували, а разом побоювались гострого язика, прямоти і, порівнюючи з рештою, лівих поглядів. Довго в школі мати не пробула, пішла викладати теорію фізвиховання в педтехнікум, педінститут і зрештою в ІНО (Інститут народної освіти — один час так було переіменовано університет), також вела цей предмет на численних в ті часи курсах перепідготовки вчителів і працівників дитячих садків. В 1929 р. після мого арешту

⁵⁶ Аҫадо (з фр. *hasard*) – Ред.

української музики зробив він багато. Можу ще сказати, що подібного шкільного хору я більше ніде не чув, з таким рівнем техніки і смаку і з таким репертуаром.

Що ще можу сказати про вчителів п'ятдесят сім років після закінчення школи? Ось на столі у мене велика, прекрасно зроблена в 1927 році групова фотографія з приводу 10-річного ювілею з дня заснування школи. Цю фотографію ми колись спробували розшифрувати з покійним Борисом Матушевським, який мав надзвичайно точну і надійну пам'ять. Педагоги, випускники і старші учні. В середині В.Ф.Дурдуківський, С.О.Єфремов, Оксана Михайлівна Стешенко, Чехівський, Шило, Дога (діячі, що мали стосунок до організації школи). Ні, вже, мабуть, більш ні про кого з учителів не писатиму, не пам'ятаю.

Головним напрямком школи було літературознавство, мистецтво, а точні науки, як я вже сказав, були на другому плані. З кількох перших випусків школи всі поголовно старались потрапити в ІНО (університет), педінститут, консерваторію. Та й з мого випуску я був єдиним, що пішов до механічної профшколи, а після неї в Політехнічний інститут. Не пам'ятаю, щоб хтось з випускників школи, принаймні в перші часи, пішов працювати на завод, став бухгалтером, економістом, вибрав би з своєї волі якусь «прозаїчну» спеціальність.

Любили у нас промови. З кожного приводу: якесь свято, пам'ятна дата і т.п. — учні вистроювались в залі, на сцену виходив Володимир Федорович. «Любі діти і шановні товариші» — почи-

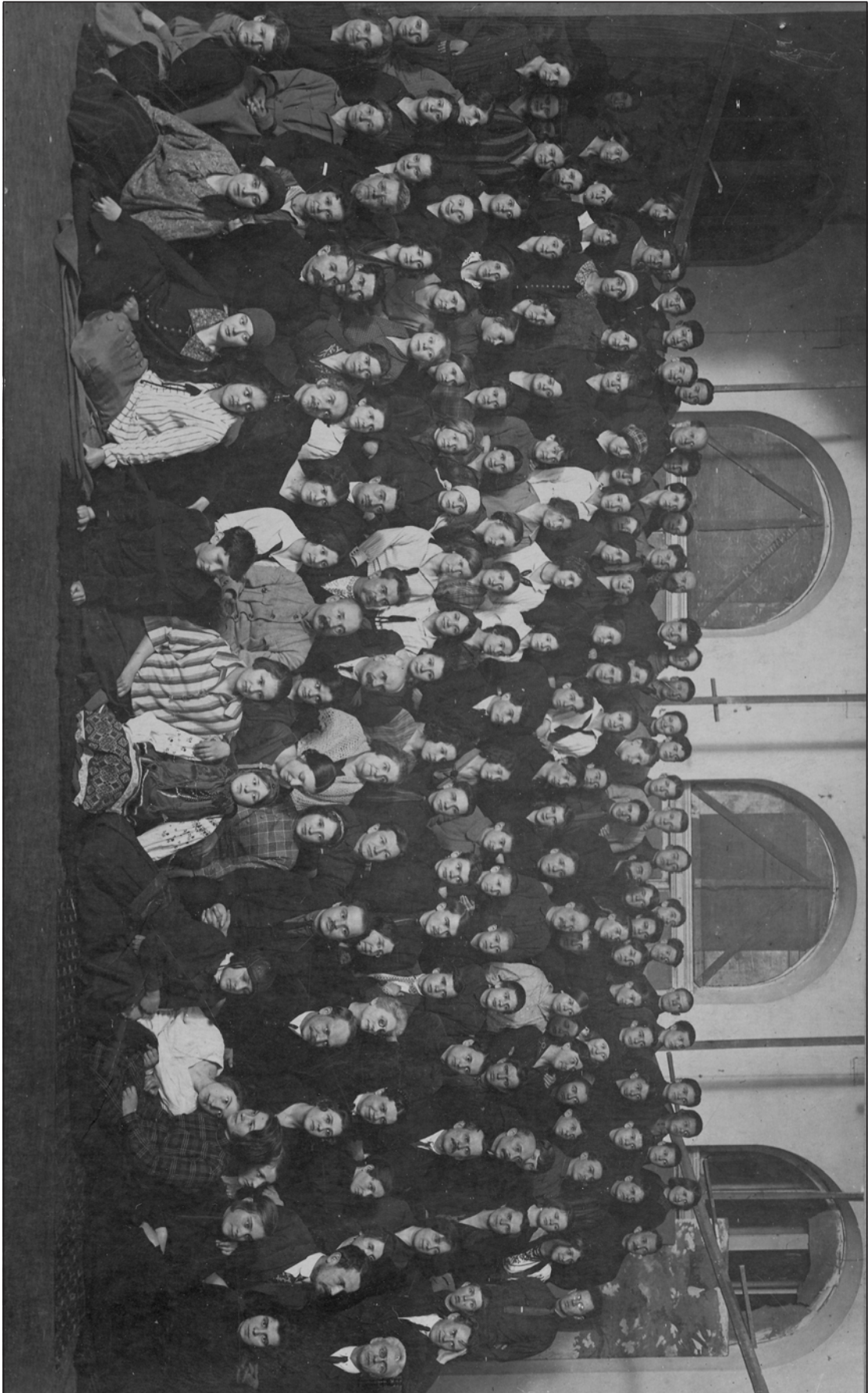
Марія Павлівна Юркевич — мати Юрія Львовича. 1928 р.

налась мова про Розумне, Добре, Вічне з цитатами з Шевченка. Промова тривала довго, і через короткий час ми, малі, переставали її сприймати. За ним — низка інших вчителів. Довгими і такими ж неконкретними пригадуються мені і промови Й.Ю.Гермайзе. В цілому ж, незважаючи на окремі негативні риси, школа наша давала прекрасну гуманітарну освіту і хороше виховання. Виходили з неї культурні і свідомі люде.

Спробую тепер пригадати, скільки зможу, своїх шкільних товаришів. По-перше, звісно, родина Матушевських. Старшого з трьох братів, Юрка, що вчився класом старше за мене, пам'ятаю мало, бо в

1) Вира Купрунська, 2) Рай Сукучка, 3) ? 4) Муса Сабраєвська, 5) ? 6) Френс(?) 7) Френс
 8) Наргунт, 9) Грн Басєв, 10) ? 11) Гана Савоєвська, 12) Гана Мадунська
 13) Мадунська, 14) О. Ян. Гуджук (Матем.), 15) Селенська, 16) О. Те. Терешке, 17) Роза, 18) Анна Гуджук
 19) Мадунська, 20) О. Ян. Гуджук, 21) Паранка Бабич, 22) Лина Савоєвська, 23) ? 24) В. Х. Сукучка, 25) ?
 26) М. Д. Гуджук, 27) Кар. О. Савоєвська, 28) Кар. О. Савоєвська, 29) О. Фен. Дуджук, 30) М. Д. Гуджук (Тобієвська)
 31) К. Степ. Шаре, 32) Фен. Шен. Степанко, 33) Ян. Ф. Дуджук, 34) С. О. Савоєвська, 35) Ян. Ян. Догл, 36) Ян. Ян. Догл, 37) ? 38) Кадик
 39) Н. Н. Паджук, 40) Мадунська, 41) М. П. Терешке
 42) В. М. Савоєвський, 43) ? 44) О. М. Шандєвська, 45) В. М. Савоєвський, 46) О. Ф. Бурчак, 47) В. Савоєвський, 48) Д. Д. Догл
 49) В. Максимчук, 50) Федз Дуджуківський, 51) Олена Степанівна, 52) Лина Савоєвська, 53) Ладз Савоєвська, 54) Гана Дуджук
 55) Савоєвська, 56) ? 57) ? 58) ? 59) ? 60) ? 61) ? 62) ? 63) ? 64) ? 65) ? 66) ? 67) ? 68) ? 69) ? 70) ? 71) ? 72) ? 73) ? 74) ? 75) ? 76) ? 77) ? 78) ? 79) ? 80) ? 81) ? 82) ? 83) ? 84) ? 85) ? 86) ? 87) ? 88) ? 89) ? 90) ? 91) ? 92) ? 93) ? 94) ? 95) ? 96) ? 97) ? 98) ? 99) ? 100) ? 101) ? 102) ? 103) ? 104) ? 105) ? 106) ? 107) ? 108) ? 109) ? 110) ? 111) ? 112) ? 113) ? 114) ? 115) ? 116) ? 117) ? 118) ? 119) ? 120) ? 121) ? 122) ? 123) ? 124) ? 125) ? 126) ? 127) ? 128) ? 129) ? 130) ? 131) ? 132) ? 133) ? 134) ? 135) ? 136) ? 137) ? 138) ? 139) ? 140) ? 141) ? 142) ? 143) ? 144) ? 145) ? 146) ? 147) ? 148) ? 149) ? 150) ? 151) ? 152) ? 153) ? 154) ? 155) ? 156) ? 157) ? 158) ? 159) ? 160) ? 161) ? 162) ? 163) ? 164) ? 165) ? 166) ? 167) ? 168) ? 169) ? 170) ? 171) ? 172) ? 173) ? 174) ? 175) ? 176) ? 177) ? 178) ? 179) ? 180) ? 181) ? 182) ? 183) ? 184) ? 185) ? 186) ? 187) ? 188) ? 189) ? 190) ? 191) ? 192) ? 193) ? 194) ? 195) ? 196) ? 197) ? 198) ? 199) ? 200) ? 201) ? 202) ? 203) ? 204) ? 205) ? 206) ? 207) ? 208) ? 209) ? 210) ? 211) ? 212) ? 213) ? 214) ? 215) ? 216) ? 217) ? 218) ? 219) ? 220) ? 221) ? 222) ? 223) ? 224) ? 225) ? 226) ? 227) ? 228) ? 229) ? 230) ? 231) ? 232) ? 233) ? 234) ? 235) ? 236) ? 237) ? 238) ? 239) ? 240) ? 241) ? 242) ? 243) ? 244) ? 245) ? 246) ? 247) ? 248) ? 249) ? 250) ? 251) ? 252) ? 253) ? 254) ? 255) ? 256) ? 257) ? 258) ? 259) ? 260) ? 261) ? 262) ? 263) ? 264) ? 265) ? 266) ? 267) ? 268) ? 269) ? 270) ? 271) ? 272) ? 273) ? 274) ? 275) ? 276) ? 277) ? 278) ? 279) ? 280) ? 281) ? 282) ? 283) ? 284) ? 285) ? 286) ? 287) ? 288) ? 289) ? 290) ? 291) ? 292) ? 293) ? 294) ? 295) ? 296) ? 297) ? 298) ? 299) ? 300) ? 301) ? 302) ? 303) ? 304) ? 305) ? 306) ? 307) ? 308) ? 309) ? 310) ? 311) ? 312) ? 313) ? 314) ? 315) ? 316) ? 317) ? 318) ? 319) ? 320) ? 321) ? 322) ? 323) ? 324) ? 325) ? 326) ? 327) ? 328) ? 329) ? 330) ? 331) ? 332) ? 333) ? 334) ? 335) ? 336) ? 337) ? 338) ? 339) ? 340) ? 341) ? 342) ? 343) ? 344) ? 345) ? 346) ? 347) ? 348) ? 349) ? 350) ? 351) ? 352) ? 353) ? 354) ? 355) ? 356) ? 357) ? 358) ? 359) ? 360) ? 361) ? 362) ? 363) ? 364) ? 365) ? 366) ? 367) ? 368) ? 369) ? 370) ? 371) ? 372) ? 373) ? 374) ? 375) ? 376) ? 377) ? 378) ? 379) ? 380) ? 381) ? 382) ? 383) ? 384) ? 385) ? 386) ? 387) ? 388) ? 389) ? 390) ? 391) ? 392) ? 393) ? 394) ? 395) ? 396) ? 397) ? 398) ? 399) ? 400) ? 401) ? 402) ? 403) ? 404) ? 405) ? 406) ? 407) ? 408) ? 409) ? 410) ? 411) ? 412) ? 413) ? 414) ? 415) ? 416) ? 417) ? 418) ? 419) ? 420) ? 421) ? 422) ? 423) ? 424) ? 425) ? 426) ? 427) ? 428) ? 429) ? 430) ? 431) ? 432) ? 433) ? 434) ? 435) ? 436) ? 437) ? 438) ? 439) ? 440) ? 441) ? 442) ? 443) ? 444) ? 445) ? 446) ? 447) ? 448) ? 449) ? 450) ? 451) ? 452) ? 453) ? 454) ? 455) ? 456) ? 457) ? 458) ? 459) ? 460) ? 461) ? 462) ? 463) ? 464) ? 465) ? 466) ? 467) ? 468) ? 469) ? 470) ? 471) ? 472) ? 473) ? 474) ? 475) ? 476) ? 477) ? 478) ? 479) ? 480) ? 481) ? 482) ? 483) ? 484) ? 485) ? 486) ? 487) ? 488) ? 489) ? 490) ? 491) ? 492) ? 493) ? 494) ? 495) ? 496) ? 497) ? 498) ? 499) ? 500) ? 501) ? 502) ? 503) ? 504) ? 505) ? 506) ? 507) ? 508) ? 509) ? 510) ? 511) ? 512) ? 513) ? 514) ? 515) ? 516) ? 517) ? 518) ? 519) ? 520) ? 521) ? 522) ? 523) ? 524) ? 525) ? 526) ? 527) ? 528) ? 529) ? 530) ? 531) ? 532) ? 533) ? 534) ? 535) ? 536) ? 537) ? 538) ? 539) ? 540) ? 541) ? 542) ? 543) ? 544) ? 545) ? 546) ? 547) ? 548) ? 549) ? 550) ? 551) ? 552) ? 553) ? 554) ? 555) ? 556) ? 557) ? 558) ? 559) ? 560) ? 561) ? 562) ? 563) ? 564) ? 565) ? 566) ? 567) ? 568) ? 569) ? 570) ? 571) ? 572) ? 573) ? 574) ? 575) ? 576) ? 577) ? 578) ? 579) ? 580) ? 581) ? 582) ? 583) ? 584) ? 585) ? 586) ? 587) ? 588) ? 589) ? 590) ? 591) ? 592) ? 593) ? 594) ? 595) ? 596) ? 597) ? 598) ? 599) ? 600) ? 601) ? 602) ? 603) ? 604) ? 605) ? 606) ? 607) ? 608) ? 609) ? 610) ? 611) ? 612) ? 613) ? 614) ? 615) ? 616) ? 617) ? 618) ? 619) ? 620) ? 621) ? 622) ? 623) ? 624) ? 625) ? 626) ? 627) ? 628) ? 629) ? 630) ? 631) ? 632) ? 633) ? 634) ? 635) ? 636) ? 637) ? 638) ? 639) ? 640) ? 641) ? 642) ? 643) ? 644) ? 645) ? 646) ? 647) ? 648) ? 649) ? 650) ? 651) ? 652) ? 653) ? 654) ? 655) ? 656) ? 657) ? 658) ? 659) ? 660) ? 661) ? 662) ? 663) ? 664) ? 665) ? 666) ? 667) ? 668) ? 669) ? 670) ? 671) ? 672) ? 673) ? 674) ? 675) ? 676) ? 677) ? 678) ? 679) ? 680) ? 681) ? 682) ? 683) ? 684) ? 685) ? 686) ? 687) ? 688) ? 689) ? 690) ? 691) ? 692) ? 693) ? 694) ? 695) ? 696) ? 697) ? 698) ? 699) ? 700) ? 701) ? 702) ? 703) ? 704) ? 705) ? 706) ? 707) ? 708) ? 709) ? 710) ? 711) ? 712) ? 713) ? 714) ? 715) ? 716) ? 717) ? 718) ? 719) ? 720) ? 721) ? 722) ? 723) ? 724) ? 725) ? 726) ? 727) ? 728) ? 729) ? 730) ? 731) ? 732) ? 733) ? 734) ? 735) ? 736) ? 737) ? 738) ? 739) ? 740) ? 741) ? 742) ? 743) ? 744) ? 745) ? 746) ? 747) ? 748) ? 749) ? 750) ? 751) ? 752) ? 753) ? 754) ? 755) ? 756) ? 757) ? 758) ? 759) ? 760) ? 761) ? 762) ? 763) ? 764) ? 765) ? 766) ? 767) ? 768) ? 769) ? 770) ? 771) ? 772) ? 773) ? 774) ? 775) ? 776) ? 777) ? 778) ? 779) ? 780) ? 781) ? 782) ? 783) ? 784) ? 785) ? 786) ? 787) ? 788) ? 789) ? 790) ? 791) ? 792) ? 793) ? 794) ? 795) ? 796) ? 797) ? 798) ? 799) ? 800) ? 801) ? 802) ? 803) ? 804) ? 805) ? 806) ? 807) ? 808) ? 809) ? 810) ? 811) ? 812) ? 813) ? 814) ? 815) ? 816) ? 817) ? 818) ? 819) ? 820) ? 821) ? 822) ? 823) ? 824) ? 825) ? 826) ? 827) ? 828) ? 829) ? 830) ? 831) ? 832) ? 833) ? 834) ? 835) ? 836) ? 837) ? 838) ? 839) ? 840) ? 841) ? 842) ? 843) ? 844) ? 845) ? 846) ? 847) ? 848) ? 849) ? 850) ? 851) ? 852) ? 853) ? 854) ? 855) ? 856) ? 857) ? 858) ? 859) ? 860) ? 861) ? 862) ? 863) ? 864) ? 865) ? 866) ? 867) ? 868) ? 869) ? 870) ? 871) ? 872) ? 873) ? 874) ? 875) ? 876) ? 877) ? 878) ? 879) ? 880) ? 881) ? 882) ? 883) ? 884) ? 885) ? 886) ? 887) ? 888) ? 889) ? 890) ? 891) ? 892) ? 893) ? 894) ? 895) ? 896) ? 897) ? 898) ? 899) ? 900) ? 901) ? 902) ? 903) ? 904) ? 905) ? 906) ? 907) ? 908) ? 909) ? 910) ? 911) ? 912) ? 913) ? 914) ? 915) ? 916) ? 917) ? 918) ? 919) ? 920) ? 921) ? 922) ? 923) ? 924) ? 925) ? 926) ? 927) ? 928) ? 929) ? 930) ? 931) ? 932) ? 933) ? 934) ? 935) ? 936) ? 937) ? 938) ? 939) ? 940) ? 941) ? 942) ? 943) ? 944) ? 945) ? 946) ? 947) ? 948) ? 949) ? 950) ? 951) ? 952) ? 953) ? 954) ? 955) ? 956) ? 957) ? 958) ? 959) ? 960) ? 961) ? 962) ? 963) ? 964) ? 965) ? 966) ? 967) ? 968) ? 969) ? 970) ? 971) ? 972) ? 973) ? 974) ? 975) ? 976) ? 977) ? 978) ? 979) ? 980) ? 981) ? 982) ? 983) ? 984) ? 985) ? 986) ? 987) ? 988) ? 989) ? 990) ? 991) ? 992) ? 993) ? 994) ? 995) ? 996) ? 997) ? 998) ? 999) ? 1000) ?

«Цю фотографію ми колись спробували розшифрувати з Борисом Матушевським, який мав надзвичайно точну і надійну пам'ять»

1919 році він виїхав до Греції з батьком, послом Центральної Ради в Атонах. Середній з Матушевських, Борис, вчився в паралельному з моїм класі, і ми товаришували з ним все життя, до його смерті в 1977 році. Ми з ним були однолітками. Молодший на рік Василь вчився класом нижче. Всі троє братів мали здібності до музики і малювання. Юрко, що одержав в Чехословаччині агрономічну освіту, працював другу половину життя в Америці художником в якійсь прикладній галузі, і непогано грав на роялі. Борис грав на скрипці, Василь — на роялі, і теж добре малював, в лагерьх підробляв на портретах товаришів і начальства (розповідав Борис). Взагалі Василь був, мабуть, самим здібним з трьох, та й найрозумнішим, цікавий і своєрідний був хлопець. Жили Матушевські на Великій Підвальній, третій чи четвертий будинок від Сінного базару. В їх помешканні — дві великих кімнати в величезній квартирі — бував я день через день, так само, як і Борис та Василь у нас.

Обидва брати, особливо Василь, що мав східний тип, були красиві, чорняві хлопці. Борис і під 70 років зберігав прекрасний колір обличчя і майже не мав сивизни. Треба ще сказати, що Борис мав нахил до літератури і історії, писав непогані вірші, мав прекрасну, упорядковану пам'ять, але його доля склалась так, що ці здатності не одержали розвитку. Пропали і таланти Василя по тюрмах і лагерьх, а з нього намічався прекрасний архітектор, та й художник.

Важко зразу все згадати про Матушевських, а ця родина відіграла

ролю в моєму житті, дуже багато було з нею пов'язано. Тому далі буду, мабуть, повертатись до них, коли щось пригадається.

Моїм однокласником був і Володя Склярєнко. Худий заїкуватий хлопець, що вже змалку виявив сценічний нахил. І дивне діло — на сцені не заїкувався. Після школи пішов в театр Курбаса, потім перед війною керував дитячим театром, здається, харківським. Я бачив одну його постановку — малоцікава, банальна. Після війни став художнім керівником київської опери. В школі керував драматичним гуртком, ставив і свої власні твори: пам'ятаю «Червону троянду», пародію на шкільний таки сентиментальний спектакль. Товариші його не дуже любили за прямо-таки скажену амбіцію, щоб не сказати — кар'єризм, і стремління виділитись будь-яким коштом. Неприхильно говорили про нього і театральні співробітники, а особливо підвладні, по тих театрах, де він працював.

Да, треба от згадати про співучнів з перших двох років навчання, що виїхали з батьками за кордон із Центральною Радою. Пригадую товстенького Лотоцького, здається, що він потім відіграв якусь роль в українській еміграції, потім Олю Русову, тиху дівчинку з косами, що теж нібито провадила якусь роботу за кордоном.

Близнята Радзімовські, Женя та Люся, що вчилися зо мною в одному класі, були моїми добрими друзями, і я часто бував у них вдома. Їх мати, Валентина Василівна, красива і весела жінка, була знаним лікарем і, здається, викладала в медінституті.

1924 році поступив в Політехнічний інститут (він був старшим за мене років на три), і скінчивши мехфак, лишився там деканом, не менш і не більш. В 30-х роках переїхав до Москви і став робити там кар'єру, причому з успіхом, бо відзначався страшенною пробивною силою і енергією. Останні 15–20 років життя він був директором, і до того дуже хорошим, науково-дослідного інституту ЭНИМС у Москві, мав звання доктора наук і заслуженого діяча науки. Завжди виявляв доброзичливість до тих, що знав змолоду, в тому числі і до мене. Помер в 1970-х роках, точної дати не пригадую.

Богдан Висоцький, старший син К.Я.Буханівської, вчився на клас нижче за мене. В 1929 р. його було заарештовано у справі СУМ, але, на щастя, обійшлося кількома місяцями перебування в ГПУ на Катерининській і в Лук'янівці. Кінчив електрофак КПІ, і далі все йшло у нього добре. Він доктор наук, завідував кафедрою в інституті в Москві, мав велику родину. Помер у 1982 році.

Молодший син Катерини Яківни Ігор Буханівський теж вчився в нашій школі, зараз живе теж в Москві, науковець.

Сестри Веселовські, Ніна і Наталка, були з дитинства моїми добрими друзями. Ніна вчилась в одному класі зо мною, а Наталка була на 2 чи 3 роки молодша. Їх батько Сергій Теофанович, родом з Поділля чи з Волині, був професором Київського сільськогосподарського інституту, мав науковий авторитет. Студенти прозвали його «Мамаєм» за монгольський тип обличчя і безжалісність на

іспитах. Скоріш сувора, маломовна людина була з нього. В кінці 20-х років відверто висловив сумнів щодо економічної доцільності організації радгоспів і підтвердив це ґрунтовним аналізом. Звісно, це йому не минулось дарма, він сидів; щодо 1929 р. я не певен, але в 1937 році — то вже точно. Перед війною його випустили, психічно хворого. Перестав розмовляти, відмовився працювати. В 1943 р. його з старшою донькою Ніною і онукою вивезли з Києва німці. Його жінка Варвара Андріївна з молодшою донькою була десь в іншому місці, і їх ця доля оминула.

Варвара Андріївна приятелювала з моєю матір'ю, і ми часто бачились. Пам'ятаю їх дім, на солідну професорську ногу. Доньки виховувались у повній покорі, принаймні це від них очікувалось. Сергій Теофанович примусив їх вчитись в своєму КСП, хоч обом було це нецікаво. Все ж з Ніни вийшов дуже добрий агроном. Вийшла вона заміж 19 років за професора КСП, здається, Терпило на прізвище, красивого, голосного велетня. Скоро з ним розлучилась, народивши доньку. А він при німцях був один час бургомістром Києва, так мені розповідали.

В 1950-х роках Ніна з батьком і донькою жили в Венесуелі, потім донька вийшла заміж і оселилася в Канаді. З часом і Ніна з батьком туди переїхали. Сергій Теофанович так і не повернувся до здоров'я, мовчав і не працював, і Ніна, щоб не лишати його вдень самого, робила нічною прибиральницею. Чи жива — не знаю.

Наталка з матір'ю і родиною жила в Києві після війни, але вже багато років нічого про них не знаю, от лише, що Варвара Андріївна померла.

От ще треба розповісти про бурсу та «колонію».

Бурсою звався невеликий дитячий будинок при школі, заснований, мабуть, чи не одночасово з нею. В бурсі жило 20–30 сиріт, головне з Поділля та Галичини, що їх доля закинула до Києва в революцію. Жилось їм нелегко, було кепсько із харчуванням і одягом. Володимир Федорович, що приділяв бурсі багато уваги і любові, постійно наполягав, щоб бурсаків підготовували родини інших школярів. Пригадую, що і до нас часто приходив пообідати хтось з бурсаків.

Підросли бурсаки, повивчилились, і багато хто з них досяг багато чого в житті, бо бурса дала їм змалку тяжке загартування. Вже говорив про науковців Владзівського та Бурачинського, Федір Бонь став головою виконкому якогось міста на Україні, пригадую, що досяг високих становищ ще шерех бувших бурсаків, але зараз вже не зможу їх назвати. Може, тому вони менш затримались в пам'яті, що бурса завжди трималась трохи зосібно від решти учнів, маючи свій бідняцький гонор. А після школи бурсаки ще більш відділились від бувших однокашників.

Тепер про «колонію». От не пригадую, в якому році почала діяти АРА, знаменита американська організація допомоги. Як би після не паплюжили оту АРА, а зробила вона для голодних людей в СРСР колосально багато. Довгий час увесь Київ користався з безкоштовних харчових пакунків: біле борошно, велика банка смальцю, цукор, кілька бляшанок із згущеним молоком. Також одяг і взуття, зібрані серед населення США, но-

шені речі, а якими розкішними вони нам видавались!

Помітне було стремління АРА підгодувати в першу чергу дітей і інтелігенцію. І от в 1919–1920 роках на базі продуктів від АРА влаштовувались літні «колонії» для дітей інтелігенції. Для Києва така колонія (може, була вона і не єдиною, не знаю) діяла в Боярці, на великій дачі Шмигельського і двох-трьох сусідніх менших дачах, кілометр чи два на північ від станції, недалеко від великого ставка боярського.

Організовано було колонію на зразок теперішніх піонерлагерів, із самообслуговуванням. Вік дітей — від 8 до 14 років. Половина їх, якщо не більше, то були учні нашої школи, а з них не менш половини — бурсаки. Обидва сезони лікарем колонії була В.О.Матушевська, вихователями та обслугою — вчителі школи та матері декого з учнів.

Продуктів привезли нам багато, в закордонних ящиках та мішках. Пригадую, як в перший день компанія згоднілих хлопчаків (чи не за мою, здається, ініціативою) залізла в кладову і взялась жменями їсти сухий американський «Геркулес» з мішків та цукор.

Годували нас там солідно: геркулесова каша, какао, горохова юшка «Екстроль». Робили ми все самі. На хлопців припадало чергування по кухні, прибирання території, а також дрова, які треба було збирати в околиць лісах та по вирубках, що лишилися після заготовок, про які розповідав Микола Островський в своїй книзі «Как закалялась сталь». Це були справжні вилазки в джунглі, бо нас ловили лісники, коли ми не обмежу-

вались гіллям, а тягали дрова з штабелів, та й стосунки з місцевими хлопцями були доволі складні. Дівчата готували, мили посуд, допомагали прати простирадла, збирали гриби та суничне і буквичне листя для чаю.

Увечері — різні ігри, співи (жив з нами і «Пилипонька» Козицький). Райські були часи. З тамошніх товаришів своїх пригадую обох Матушевських, сестер Веселовських і їх двоюрідного брата Михалка Крижанівського, мого багаторічного приятеля по школі та інституту. Дорик Бобир, сестра і брат Леонтовичі (здається, племінники композитора). Сестри Прибильські, падчерки відомого в ті роки музики Лещенка. Молодша з них Ірина, теж моя багаторічна приятелька, живе зараз у Москві, старша — в Києві. Брат і сестра Радзімовські, брат і сестра Цимбали, Тетяна Цимбал далі стала відомою в Києві декламаторкою.

Головною нашою розвагою була залізниця, що проходила тут же, поруч з дачею. Ми скоро вивчили всі типи тодішніх паровозів, відрізняли їх і по гудках. Старі локомотиви були набагато індивідуальніші за теперішні безликі тепло- і електровози. Поїздів було мало, кілька на добу.

Гасали ми по околицьних дачах, в яких ніхто не мешкав у ті роки. Обносили ягоди, сливи, вишні, обслідували горища, а де дача була погано замкнена, то і всередину залазили. Страшенно цікаві були сліди чийогось життя, пусті флакони з-під парфумів, розірвані листи, затріпані книжки та журнали, усяке дрантя, що завжди лишається після дачників.

Навколо по дачах і в лісі можна

було знайти всяке військове майно, головне патрони, які нами вживались для самопалів. Бувало, що і розірве такого самопала, але нам везло, ніхто не покалічився. А раз знайшли ми в копиці сіна і кулемет, цілком придатний для вжитку...

Інколи колонія влаштовувала похід в сусідні села — Будаївку, Глеваху, вимінювати продукти за старі газети, що були так необхідні дядькам на цигарки. Такі походи завжди бували вдалимими, часом бувала повна підвода харчів. Пригадую вражіння ситості на селі, спокою і веселого настрою. Кожного разу нашу компанію, вихователя і кількох колоністів, добре годували в якійсь хаті, притому безкоштовно.

Спорт у нас був, але, звісно, не теперішній. Луки з стрілами, рогатки, а також пращі, з яких можна було влучити камінцем метрів за 50–80, в вагон товарного поїзду, що йшов мимо. Ігри — гилка, ну і, звісно, гра в війну, бо вона увесь час була навколо нас.

Можна сказати про ту колонію, що вона врятувала здоров'я, а може й життя, не одному голодному малюкові.

Коли я розповідав про шкільних товаришів, то поминув Миколу Павлушка, а про нього варто згадати окремо.

З'явився Павлушко в нашій школі, здається, в 1921 році. Став вчитись в одному класі зо мною, хоч був на рік-два переростком. Поступила до школи і його молодша сестра. З часом з'ясувалось, що вони — двоюрідні чи троюрідні племінники Володимира Федоровича, і походять з Тули, з російської родини, а їх справжнє прізвище — Павлушкови.

В кінці 20-х років я вчашав у

київський Дім учених (мати була членом секції науковців). Хороші концерти, кіно, спортгуртки, вечори і бенкети. Бувало там багато молоді, заходили і мої шкільні друзі — Матушевські, Крижанівський, часом з'являвся і Павлушко. І в 1928 році він гордо привів туди свою наречену, Варенуху на прізвище, здається, Галею звали. Всі ми ахнули, така була красуня. Невеликого зросту, прекрасно збудована. Чорнява, з величезними оксамитними очима, чудесним кольором обличчя. До того ж, дорого і зі смаком вдягнена. Добре вихована, видно було хорошу родину. Ми, молодь, лише головами крутили, ну й Микола! А він, поруч з нею, не мав ніякого вигляду, абсолютно «не смотрелся».

А весною 1929 року розпочались масові арешти серед української інтелігенції та студентської молоді. Одним з перших потрапив в ГПУ Павлушко, брати Матушевські, Бобир, низка вчителів з нашої школи. Невдовзі після того приїхало ГПУ вночі, на машині, на Гоголівську вулицю робити генеральний трус в будинку, де жили Володимир Федорович Дурдуківський і Сергій Олександрович Єфремов; там же мешкав і Павлушко. Керував трусом слідчий Брук (оскільки знаю, його було розстріляно в 1937 р.), а з ним — Варенуха. Вона зразу ж повела оперативників на горіще, до скритки, в якій переховувався щоденник Павлушка. По її поведінці, по тому, як вона командувала під час тусу, ні в кого з присутніх не

лишилось сумніву, що вона співробітниця ГПУ, і не з останніх.

До речі, і у Володимира Федоровича теж знайдено щоденник, який теж відіграв сумну ролю; здається, також і у С.О.Єфремова був⁶⁰.

Мені здається, що історія з Павлушком добре характеризує дилетантство і безперспективність наївних спроб організувати нелегальний національний рух на Україні в 20-х роках. Не було ні чіткого програму, ні стремління створити провідну партію, ні фігур для ролі провідників. Та й що могли запропонувати підпільники — вишиті сорочки та мрії про незалежну Україну? До того ж, маючи такого досвідченого, оперативного і безжалісного супротивника, як українське ГПУ. В ті роки складалось воно у нас майже виключно з євреїв, що, не криючись, ненавиділи все українське. У цьому довелось недвозначно переконатись мені на слідстві, там все називалось своїми іменами.

Мабуть, треба згадати і ще про декого з моїх шкільних співучнів. От Наталя Собко⁶¹, що вчилась в одному зо мною класі. Добре вихована, чистенька, навіть в найтяжчі роки прекрасно вдягнена. Хороша піаністка. У нас вдома вона бувала, я у них — ні, і не знаю, хто були її батьки. Після школи вона зникла з нашого обрію, але було відомо, що цілком відійшла від усього українського, перейшла на російську мову, про нашу школу говорила із зневагою. Померла до війни.

⁶⁰ І іоаеііаііеé ó 1997 ð. «Наба́е а о́аі іа. Ù іааііеéè. 1923–1929». Èè;â, á³ае³іòаèè ààçàòè «Да́а».

⁶¹ Собко Наталя Миколаївна – і àòè Æае³у Ѓі°³òùîâà, ààòîðà êіеèè «Íàáî; äëу ðіçñòð³éó». Èè;â, «Áі³îî», 1990.

Пригадую і її молодшого брата Вадика, теж учня нашої школи, хлопчика невеликого зросту. На його чолі ще не відбивалась майбутня письменницька слава.

Одною з найцікавіших постатей в школі був мій однокласник Віктор Томлін. Не пам'ятаю вже, чому він потрапив до нашої школи: родина його була, мабуть, більш російською, ніж українською. Білявий стриманий хлопець. Рідко посміхався, але був обдарований неабияким чуттям гумору. Відчувалась самостійність думки. Мав сильно поморожені пальці, червоні і опухлі навіть влітку. Був дуже погано вдягнений і недогодований, і родина явно бідувала. Належав до нашої з Матушевськими компанії, але тримався незалежно. Разом ми всі і музиці вчилися у А.А.Альшванга, здібного піаніста і прекрасного педагога, що в майбутньому став видатним музикознавцем. Лише Віктор в одміну від нас (і особливо від мене) рано виявив великий і поважний талант. Незважаючи на свої страшні пальці, скоро став першокласним піаністом, і ще в школі почав komponувати музику. В старших класах створив чудовий хор-секстет, що виконував твори самого Віктора і народні пісні в його прекрасній обробці.

Ще був у нас пародійний джаз, теж під керівництвом Віктора. Інструменти — самоварна труба, ксилофон з уламків цегли («кирпичефон»), ящик замість барабана і т.п. Успіх джазу був колосальний. Пам'ятаю свій сольний виступ, пісня «Один ишак ишол, другой ишак ишол» і т.д., а коли я добрався до десятого, то довелося припинити з-за протестів аудиторії.

Потім Віктор вчився в консерваторії, одружився, переїхав до Ленінграда. Там я його знайшов в 1936 р., приїхавши в службове відрядження. Він не змінився, і пальці його лишилися такими ж, але посоліднішав, і додалось йому впевненості — хоч її не бракувало йому і раніш. Був прекрасно вдягнений — виявилось, на гонорари за музику до кінофільмів. Не пам'ятаю, де тоді працював Віктор, але пригадую, що він жваву лекційну і концертну роботу на заводах, кораблях, в військових частинах, і дуже нею захоплювався. Розповідав, яка цікава і вдячна аудиторія червоноармійці та матроси.

Зустріч наша була дуже теплою, і мені здається, що я був йому найбільш близьким з шкільних співучнів.

Узяв мене Віктор на якийсь, не пам'ятаю вже, концерт. Там перезнайомив з низкою музик та музикознавців, і щось мені пригадується — чи не Шостакович був серед них. А також з маленькою симпатичною єврейкою, поетесою Єленою Ривіною, що писала йому тексти для пісень, в т.ч. для його відомої в ті часи «Пісні про Тельмана».

Після концерту ми годин до двох ночі гуляли по зимовому Ленінграду і говорили. З першої хвилини нашої зустрічі Віктор чітко перейшов на російську мову (він взагалі був дуже чіткою людиною), і під час нашої нічної бесіди з'ясував — чому. Приблизно так було: вважав він, що національні культури у нас — річ другорядна, бо порушують цілісність і концентрацію сил країни, і тому напрямок нашої школи і діяльність української інтелігенції — помилкові.

І далі: не можна нам, інтелігентам, відкидати те, що годиться мільйонам, в тому числі і культ Сталіна (правда, слово «культ» тоді ще не було відоме, хоч сам культ вже давно був в повній силі). Розповів я йому про масовий, штучно викликаний голод в Казахстані, свідком якого я був 4–5 років до того, будучи на засланні в Павлодарі, про трупи на вулицях. А він мені — то справа була часова, минуча, треба дивитись ширше. Отака була розмова. Спільної мови ми, мабуть, не знайшли, втім, розійшлись друзями. Більше я його не бачив. У війну Віктор пішов на фронт і загинув на знаменитому невському «п'ятачку» під Ленінградом, будучи командиром роти, яка там вся полягла разом із ним. Про нього була стаття в «Вечірньому Ленінграді» і кілька років тому вийшла в Музиздат'і брошура «Виктор Томилин» — його творчий шлях.

Про кого ще можу згадати? Знамениту тепер Наталю Пучківську, офтальмолога, академіка, пригадую непомітною дівчиною, що нічим не відрізнялась від оточення, правда — дуже симпатичною. Далі Агата Турчинська, бурсачка, що вчилась на один чи два класи старше від мене. Любила мою матір і бувала у нас вдома. Пригадую її голосну афектовану мову, пишну фігуру і великий бюст. Потім, років через 35, зустрічались ми з нею, старенькою та сивенькою, в Передєлкіно під Москвою і в Києві. Із соромом визнаю, що нічого не читав з її численних і товстих творів, за винятком книжечки ранньої поезії, в якій було кілька зовсім непоганих віршів.

Тепер треба розповісти про сумної пам'яті товариство «Єдність і Зго-

да». Група випускників 1923 року за ініціативою Павлушка висунула ідею об'єднання бувших учнів школи з метою зберегти між ними зв'язок, підтримувати школу. Пригадую, що Володимир Федорович Дурдуківський, О.З.Гребенецький, здається і М.І.Прохорова, радо підтримали цю ідею і брали участь в її здійсненні. Відбулись організаційні збори — ми ж любили свою школу, — із звичними промовами про Розумне, Добре, Вічне, Любов до України. Було затверджено статут товариства (зміст його я не пригадую) і скорочену назву об'єднання — ТЕЗ. Треба було — ТЕЗ, але це не звучало. Був і проект значка. Пам'ятаю довжелезний протокол зборів, написаний химерним почерком Павлушка.

На цьому, здається, і закінчилось, принаймні я більше не пригадую зборів чи інших подій. ТЕЗ не мав ходу. А протокол здався для слідчих по справі СУМ в 1929 році. Хоч ніякого політичного забарвлення той ТЕЗ не мав, та це було йому приписано, а в протоколі мались прізвища всіх присутніх на оргзборах.

Історія з ТЕЗ характерна для політичної наївності та сліпоти не лише нас, підлітків, а і наших бувших вчителів. Займатись такими справами в 20-х роках значило вдягати собі петлю на шию. В ті часи перша-ліпша компанія, що регулярно збиралась, ризикувала підпасти під поняття «організації» з усіма наслідками, і такі випадки я пригадую.

Здається, лише моя мати розуміла недоречність того ТЕЗа, але своїх поглядів вона ніколи не нав'язувала нікому.

Про що я не говорив — це про організацію самоуправління в нашій школі. Воно було побудовано на демократичних засадах. Кожен клас мав виборного старшину, існувала і виборна учнівська рада для всієї школи, різні комісії, комітети. Структури того самоуправління я не пам'ятаю. Сам я ніколи на виборних становищах не бував: з першого до останнього класу мене не лишала репутація людини неповажної. Хоч популярності мені не бракувало.

Пригадую передвиборні збори, висування кандидатів, виступи «за» і «проти», тайне голосування... Вся процедура завжди була ретельно підготовлена і аранжована «згори». Головна в цьому роля належала Володимиру Федоровичу. Ми добре відчували, що нас водять за ручку, і в цілому, мабуть, не дуже цікавились тим самоуправлінням. Боюсь, що невдалою була ця спроба вкорінити в нас таким шляхом навички упорядкованої демократії. Тим більше, що і дух, і практика цих заходів не збігались з тим, що оточувало нас поза школою.

В передреволюційні роки була видана англійська повість — «Старшини Вільбайської школи», в перекладі на українську мову Бориса та Марії Грінченків. Там йшла мова про самоуправління в школі-інтернаті для синів заможних родин, яке доволі

точно наслідувало англійську парламентську систему, і очевидячки мало за мету підготовку для неї. Передвиборна боротьба, партії, інтриги кандидатів і т.п.

Мені здається, що саме ця книга послужила взірцем для Володимира Федоровича при організації самоуправління нашого, бо пригадуються спільні риси. Хоч, звісно, ніякої аналогії не можна б було провести з українською школою 20-х років.

Словом, це самоуправління, мабуть, не дало сподіваного виховавчого ефекту.

Покійна Катерина Яківна Буханівська в 60-х роках узялась збирати матеріяли про школу і дуже наполягала, щоб бувші учні записали б і прислали свої спогади їй. Здається, і я щось для неї записував. Не знаю, чи прислав їй хтось такі матеріяли — тоді ще були живі чимало бувших школярів. Не знаю і що сталося з її матеріялами після її смерті — а у неї могли бути цікаві дані і про український революційний рух, і про Бестужевські курси, які вона кінчала. Свої останні роки вона жила в родині молодшого сина, Ігоря Лаврентійовича Буханівського в Москві.

На цьому кінчаю згадки про Першу українську гімназію, далі — трудову школу імені Т.Г.Шевченка в Києві.

Київ 20-х років

Мабуть що для кожної людини часи її молодості неодмінно мусять здаватися самою важливою епохою в історії людськості. І все ж, думається мені, київське громадське та культур-

не життя, починаючи від революції і до початку 30-х років, було таки дійсно барвистим і цікавим.

Як у нас в Києві стояли національні справи?

росіянина чи українця, і справа була вирішена. Я сам особисто зустрічав в 1929 році в Лук'янівській тюрмі такі випадки. За часів непу не раз таким чином торгівці-евреї позбувались конкурентів.

Молодь єврейська мала явну, хоч, звісно, і неофіційну перевагу при вступі до вузів (як пригноблена в минулому нація), а в консерваторії — так в Києві жартували — то просто існувала «процентна норма» для «гоїв».

Але ж що цікаво: у всіх цих національних справах якось не відчувалось гостроти. (Давались знаки сотні років співіснування). Вони не мали будь-якого впливу на особисті взаємини між людьми різних націй. Повставало багато мішаних шлюбів. У нас із мамою було чимало друзів з єврейських родин. Я мав приятелів євреїв, мабуть, більше, ніж українців. З ними було легко і вчитись разом, і товаришувати з-за бистро-го їх розуму, дотепності та бадьорості.

До міст пробивалась не лише селянська молодь, а і єврейська з містечок, також пожадлива до науки, але ще більше — до кар'єри. Діти з родин містечкових торговців, приїхавши до великого міста Києва, Харкова, Одеси,

йшли працювати на завод, часом коштом неабиякого хабаря, бо на початку 20-х років ще існувало помітне безробіття. Це значило — «оробочиваться», було таке слівце. Після 2–3 років роботи учнем слюсаря чи кимсь подібним їх походження вже над ними не тяжіло, проходили вони в комсомол, і як робітники — поступали в вуз поза конкурсом. Зо мною вчилось в КПІ кілька таких «опролетаризованих» єврейських хлопців з багатих родин. Звісно, їм довелось публічно (через газету) відмовлятися від своїх батьків.

А як було з мистецтвом у Києві в ті роки?

Українське театральне життя точилось доволі інтенсивно. Діяли драматичні театри — в першу чергу театр Леся Курбаса, дуже популярний. Були й інші драмтеатри, їх назви не пригадую, в яких йшов, головним чином, класичний український репертуар: п'єси Лесі Українки, І.Франка, М.Старицького⁶⁵, грали в них М.Садовський⁶⁶, П.Саксаганський⁶⁷. На їх спектаклях завжди були повні зали, але нам, молоді, більше імпонував Курбас⁶⁸ своїм блискучим новаторством. У нього було чимало спільного з Мейєрхольдом⁶⁹, що в

⁶⁵ Старицький Михайло Петрович (1840–1904), о́дд.їєñüіáííєє, äðàìàòòðà, ёóєüò.-äðììää.ä³ÿ÷. Ì°ñè: «Íà ðàèèîñü», «Íè íà õîìè, Àðеор, òà é íà ää-ìðîèõ³», «Oàèàí»; ññòîðè÷-í³ äðàìè: «Àíäààí Õîäеüíеòüèèèè», «Íàðõñü Àíàóñèààèè», «Íòàííÿ í³». Íàððîíàèà ï°ñò².Íà-òÿ-Èäàèòüèííí «Íà Èíæóí'ÿèàð», («Çà äàííà çàèòüèè»). Ààòîð ïíàòè÷-íеò òàíò³à, ðííàí³à, ïíà³ñàè, ïííà³äàü.

⁶⁶ Надовський Микола Карпович [ñíðàäæí° Õíà³èäàè÷] (1856–1933), о́дд.àèòîð, ðàæèñàð, òààòòàèüíèè ä³ÿ÷, ïеñüíáííèè. Àðàò².Èäðîííèà-Èäðîíí, Ì.Ñàáíáññèíí, Ì.Ñàèñààííññèíí. Ðàçìì ç Ì.Çàííèèàòòüèí 1906 ð. çàñíòààà ó Ìèòàà³ íàíàðáíó ðòòîò, ÿèà 1907 ð. ðòàèè ïàðèè о́дд.ñàò³íàððíèè òààòòîòíí ó Èè°à³.

⁶⁷ Саксаганський [ñíðàäæí° Õíà³èäàè÷] Панас Карпович (1859–1940), о́дд.àèòîð³ ðàæèñàð, òààòòàèüíèè ä³ÿ÷, íàð.àðò.ÑÐÑÐ ç 1936 ð. Íà ðòàí³ ç 1882 ð. Õ 1918 ð. çàñíòààà ó Èè°à³ Ìàðòíèèè òààòò, íà äàç³ ÿèíí 1922 ð. àóèí ðòàíòàíí Õèð.äðàí.òààòò³.Ì.È.Çàííèèàòòüèí.

⁶⁸ Курбас Лесь (Íèäèññàííàð-Çàííí) Степанович (1887–1937), àèäàòî.óèð.ðàæèñàð, àèòîð, òàíòàòèè òààòòò, äðàíàòòòà³ íàèè³ñèò, ïàðàèèààà-, íàð.àðòèò ÕÑÐÐ ç 1925 ð. Çàñíòààà Ìèèèèè òààòò ó Èè°à³ (1916–1919), Õàðè³ññèèèè òààòò «Àäðàç³èü». Ðàíòàñíáíèèè 1933 ð. Ðíçñòð³èèè 3.Ì.1937 ð. íà Ñèèèèèè.

⁶⁹ Мейєрхольд Всеволод Емілійович (1874–1940), ðàä. ðàæèñàð, àèòîð òà òààòòàèüíèè ä³ÿ÷, íàð.àðòèò ðÐÕÑÐ, ç 1920 ïí 1938 ð³è ï-ïèðààà òààòò ó Ìíèè³. Àäàòòîíáíèèè 1939 ð. Ðíçñòð³èèè.

навіть негритянський джаз з США, велике диво по тих часах.

Була в Києві і низка «своїх музик». З піаністів, в першу чергу, блискучий Генріх Нейгауз і низка його учнів, в тому числі Арнольд Альшванг, про якого я вже згадував. Із скрипалів — прекрасний музикант Скоморовський. Помер він рано, а його син, мій співучень по профшколі, перед війною був відомим джазовим диригентом.

Хорова культура теж здавна стояла в Києві на високому рівні. Про хор Гончарова в Софії я вже згадував. У 1919 році довелося мені один раз послухати і знаменитий хор Кошиця⁷⁷, який потім емігрував із Центральною Радою і в 20-х роках набув собі світової слави, гастролюючи в різних країнах. Десь у 1928 році розповідав мені про їх діяльність П.О.Кошицький, ще й численні фото їх виступів показував. Пригадую фото виступу їх під відкритим небом на стадіоні в Мехіко, де їх слухало скількись там десятків тисяч людей. Доводилось також чути, що хор Кошиця зрештою розпався після того, як всі його члени міцно забагатіли, купили вілли на Середземному морі, і для співу в них стимул зник.

Діяла в 20-ті роки в Києві, та й по всій Україні, виїздила і за кордон, відома «Думка» (Державна Українська Мандрівна Капела). Не можу сказати, щоб ми, молодь, нею захоплювались. Звісно, керівник «Думки» Городовенко добився високої техніки хорового виконання. Та й репертуар був прекрас-

ний. Крім добре підібраних народних пісень, виконувалась і класична музика — Гендель, Бах, хори з опер і т.п. Зовнішній вигляд теж був на висоті — білі сукні у співачок, фрак на Городовенку. Але що дратувало: умисне різкий, майже пронизливий тембр виконання, виплеканий Городовенком і зрештою доволі одноманітний.

Існували в Києві й інші хори, професійні і напівпрофесійні, але зараз вже нічого про них не зможу пригадати.

У 20-х роках не раз влаштовувались і фольклорні концерти, причому на хорошому рівні, в кращих концертних залах. Виступали на них не виконавці з гуртків самодіяльності, яких тоді ще не існувало, а наприклад — то виведуть на естраду тріо, з тих, що тоді ще грали на сільських весіллях: скрипка, бубон, бас або цимбали, або лірника з базару, або міщанина з Подолу з колекцією сопілок, або виконавця справжнього сільського гопака. Прекрасні, самобутні виступи можна було побачити.

А ще давала концерти київська капела бандуристів, що справила на мене незабутнє вражіння. Спробую розповісти про неї докладніш.

Пригадую їх концерт десь в 1924–27 році, зараз вже не скажу. Було їх шестеро, молоді люде, в середньому, мабуть, менш за 30 років. У вишитих сорочках і в чемерках, тобто свитках трохи нижче колін, які в ті роки були звичним одягом у київського міщанства. Нічого не було спеціально для сцени, ніяких рясних

⁷⁷ Кошиць Олександр Антонович (1875–1944), одд. оїдїаеē äēдēāāіō ³ êііііçēдїд. 1905 д. фәçіі ç і.Еēñāіēіі іdāāіçōāāā оїд іоç.-оїдїāіāі оіāāдēñōāā.«Аіуї». І äēі ç çāñііāіēēā³ Оēдā;іñūēі; дāñі.ēāіāēē, ç үēір 1919 д. äē;ōāā çā êіdāіі. Іііāđ ó Еāіāā³.

штанів та широких поясів. Такий одяг можна було на кожному кроці побачити на Подолі чи в підміських селах.

Бандури у них були не теперішні, великі та складні, а круглі, невеликі. В ті часи ще можна було побачити на базарі сліпого кобзаря саме з таким струментом. Під акомпанемент тих бандур співала ця капела просто, хорошими селянськими голосами, єдиним диханням. І до того з надзвичайним смаком і культурою, якими вони зразу ж підкорили вибагливого і кваліфікованого київського слухача.

Говорили, що всі шестеро були вчителями і, здається, не лишали своєї праці.

Концерт почали вони відомою тоді піснею — «Кроком крицевим крешуть колони», вже не пам'ятаю, кого саме з українських радянських композиторів. Пісня хороша, але це був, так би мовити, офіційний вступ. А далі пішли виключно народні пісні, прекрасно підібрані. Тепер, на жаль, вже не зможу пригадати їх репертуару, от хіба пам'ятаю «Дозволь мені, мати, криницю копати», яку довелось їм на біс співати, як теж і чимало інших пісень. Ще була «Максим козак Залізняк» з дещо зміненими словами. Виконали теж нову для всіх гумористичну пісню музик «І наїмось, і нап'ємось».

А потім виконав соліст капели (а може і двоє було солістів, не пригадую) кілька старовинних дум. Минуло більш півсторіччя, а й досі відчу-

ваю вражіння від «Думи про трьох братів». Вона була виконана без будь-якої театральності, от як спокійне оповідання. І від неї йшов холодок по спині, що його приносить лише саме високе мистецтво.

Чув я і про їх дальшу долю. Всю капелу посадили, в 1929 чи 1930 році. Більшість з них загинула в лагερях. Не пам'ятаю, хоч колись і говорили мені в Києві, скільки вижило. Може, двоє, а може, й один. У всякому разі хтось із них опинився після війни в Канаді, так казали, і там заснував нову капелу. Я її якось слухав по радіо Канади — боже мій, яка деградація! «Малоросейщина», ідіотські вигуки — от як виконує «Од Києва до Лубен» сучасна київська капела бандуристів...

З концертних співаків та співачок, мабуть, самою видатною була блискуча Петрусенко⁷⁸, загальна улюблениця, з чудовим сопрано, до того ж і красива жінка. Я слухав її кілька разів в Домі учених. І неможливо не пригадати баритона Доліво-Соботницького⁷⁹ (правда, переїхавши до Москви, він став просто Доліво). Прекрасний голос, трохи незвична манера співу, ефектна зовнішність і величезний репертуар. Пісні Бетховена, Шуберта, старовинні народні пісні — російські, українські, французькі, американських негрів, навіть татарські, єврейські. І всі — мовою оригіналу, до того ще й з прекрасною вимовою. Дуже любили

⁷⁸ Петрусенко Оксана Андріївна (1900–1940), оєд.ñî'âà÷èà, íàð.àðòèñòèà ÓÐÑÐ ç 1939 ð., àèçíà÷íèè íàèñòàð òèð.âíèàèüíî; øéíèè.
⁷⁹ Доліво-Соботницький Анатолій Леонідович (29.IX.(11.X) 1893, í.íààèíàðàà (òàíàð Æí'íð'íàðð. íàè.) — 20.X.1965, í íñèàà), оєд.òà ðíñ.èí'íàððóí'í-èàíàðíèè ñî'âàè (ààðèò'í). Çàè'í-èà ð'ç.-íàò. í íñè.óí-òó. Æíèàèüíà íñà'òà — í íñè.èí'íàðààò'ð'ý 1913-1918, èèàñ Ó.íàçàòò'.

в Києві Доливо, особливо молодь.

Це про музику. А про художників у Києві 20-х років мало чого можу сказати. З головних імен, крім Ю.С.Михайлова, можна б ще назвати гучного в ті роки Касіяна⁸⁰, але його творчість якось ніколи мене не цікавила. Мені здається, що художнє життя Києва в ті роки, мабуть, дещо відставало від музичного, літературного та театрального. А молодь, в тому числі і мене, більш приваблювали старі майстри, і в Києві багато можна було побачити. В музеї Ханенка (не пам'ятаю, як він зараз зветься⁸¹) були, та й є, Гойя, Веласкес, Сальватор Роза і багато інших старих малярів, плюс низка прекрасних старовинних речей: меблі, зброя, посуд. В Історичному музеї була велика колекція старого українського портрета. Фрески Софії, розпис Врубеля в Кирилівці, настінні розписи в Лаврі і Володимирському соборі: все це було мені добре знайоме. Церкви тоді ще здебільшого належали до духовенства і були в порівнюючи доброму стані. Добре пам'ятаю і зруйновані Постишевим⁸² Трьохсвятительську церкву та Михайлівський і Миколаївський собори: особливо цей останній припадав мені до смаку, і я не раз їздив до нього просто побачитись.

А як стояли справи з ідеологією в 20-х роках?

Про партійне і комсомольське життя говорити тут не буду. Хоча воно, звісно, і було мені добре знайоме, бо все діялось на очах, але в ком-

сомолі я не був (як і вся практично молодь з інтелігентських родин), в партії і поготів. А в своїх спогадах я прагну дотримуватись лише прямих вражінь, як безпосередній свідок. Можу лише сказати, що в Києві 20-х років комсомол був переважно в єврейських руках. А також, що ще не була досягнута однастайність ідеології, траплялись публічні висловлювання анархістського змісту, хоча б такі, що, мовляв, перестріляти непманів, інтелігенцію і куркулів, і завтра настане світле царство комунізму (сам чув таке на мітингу в 1923 р.). Повноцінною людиною вважався лише робітник. Згадати хоча б звичну в ті роки формулу присуду: визнається, що обвинувачений сотворив той чи інший злочин, йому належить стільки-то років — «...но, принимая во внимание пролетарское происхождение», присуд пом'якшується. Село вважалось елементом відстагим, з нахилом до куркульства.

В пресі тих часів багато говорилося про світову революцію, яка от-от «має настанути». Сповіщає «Пролетарська правда» про якийсь страйк за кордоном, і додає висновок свій, що це перша ознака світового вибуху, що ще трохи, і весь пролетаріат скине ярмо капіталу.

До ідеологічного життя Києва 20-х років, мабуть, можна з підставою залічити і релігійні справи. Релігія була активною, особливо в перші пореволюційні роки. Цікаву діяльність розвинула українська ав-

⁸⁰ Касіян Василь Ілліч (1896–1976), оєд. аџа о'џе, і аџ. ооа. ЊЊЊ с 1944 џ., а'е'ііеє ÷е. А і ЊЊЊ с 1947. Ааџіе Њіџ'ае'ііџе ÷ і і; і џаџ' с 1974 џ., і џі џа'іџ Ее; а'ііџіаі џоаіае і ііаі і ііџеџоџо.

⁸¹ Оаіаџ « і оџае і е'џаџооа Аіаааіа џа Ааџаџе Оаіаіе'а ».

⁸² Постишев Павло Петрович (1887–1939), џаа., іаџџ., ааџае. а'џ÷. с 1926 џ. џаеџаџаџ ОЕ Ё і (а)џ.

токефальна православна церква. Розповідали, що цю новостворену в 1918 чи 1919 рр. церкву не визнав патріарх «всея Русі», і вона об'явила себе «автокефальною», тобто з власним управлінням. Також розповідали, що голову церкви було висвячено, замість патріарха «всея Русі», колективно, стародавнім обрядом. Він полягав у тому, що всі присутні в церкві взяли за руки, створивши ланцюг, а двоє крайніх людей поклали вільні руки на голову керівника, що його висвячували. Як у шкільній демонстрації електричного удару від конденсатора.

Ця нова церква робила акцент на «світську» роботу з прихожанами. Розповідали про організацію при церквах взаємодопомоги, різних гуртків для молоді. Притягли до себе автокефальники силу народу, і в тому числі з української інтелігенції, включаючи і декого з невіруючих, що вірили у виховальну цінність об'єднання людей коло церкви. Пам'ятаю, як їдко висміювала їх моя мама, для якої піп завжди був лише попом. Проіснувала автокефальна церква до «саморозпуску» в 1930, здається, році.

Ще була один час активна російська «жива» церква, відгалуження православної, яка цілком прийняла радянську владу. Про них нічого не можу розповісти.

Активно і з успіхом діяли у Києві різні секти — баптисти, євангелісти, адвентисти і ще якісь, вже не пам'ятаю. Вони мали широкий вплив серед робітництва і міських низів; село трималось православ'я і сектами менш цікавилось, хоча траплялось, що сектанти «проривались» і на село. Між

різними сектами точилась жорстока конкуренція. Ми, молодь, інколи заглядали на їх молитовні зібрання послухати їх гімнів на мотиви (як ми докопались) популярних англійських та американських пісень. В нудних промовах сектантських проповідників відчувалась фальшива святобливість. Нецікаве це все було — але ж у них існувала прекрасна взаємодопомога, йшли і дотації з-за кордону. Хворі, сироти, старі люде одержували від секти підтримку і увагу. І що цікаво — в сектах отих з успіхом виправляли п'яниць, я сам знав такі випадки.

Говорячи про релігійні справи, варт згадати про знамените київське «оновління», що сталось влітку в 1924, здається, році. А було це так: раптом всі золочені бані і хрести численних київських церков стали на очах усього населення поступово прояснюватись, світліти, і зрештою заблищали як нові. Принаймні, всі були в цьому переконані. Чи було це дійсно? — може й так. Щодо мене, то якимось не помічав я великої різниці, тим більш, що порівнювати не було з чим, оскільки «оновління» було на 100%. А до старих бань я до того і не приглядався, занадто звичні вони були.

Однак Ю.С.Михайлів навіть щодня замальовував стан бань та хрестів на невеликій церкві (її давно знесли), що стояла на розі Стрілецької вулиці, де він мешкав. Так він казав, що і дійсно, день за днем, зникав бруд з золоченої поверхні.

Так чи інакше, навколо «оновління» створився страшенний ажіотаж. До Києва хмарами стікалось околицьне селянство, на тротуарах навколо церков сиділи сотні лю-

дей і мовчки, похмуро втуплювали очі в бані та хрести. А по церквах активно йшли молебні.

Тяглась ця історія кілька тижнів, потім поступово ущухла.

Все ж мало місце оте «обновління», чи це був масовий гіпноз? Можливо, що щось і дійсно було, бо казали (сам не бачив) — «обновились» і старі вивіски, що подекуди збереглись, писані на блясі «сусальним» золотом, і теж позолочений штахет в одному з парків.

Академія Наук створила комісію для дослідження цього явища. Не пам'ятаю, чи був її звіт опублікований, чи мені розповіли: а таки, здається, був надрукований в «Пролетарській правді». Так в тому звіті говорилось про збільшену кількість перекису водню, яка могла з'явитись в атмосфері над Києвом, а з'явившись — могла викликати просвітління металевих поверхонь. Втім, оскільки знаю, аналізів повітря не було. Отака була справа з «обновлінням».

Боротьба з релігією була в ті роки активна, і провадилась вона часом примітивними, недостойними, а то й просто хамськими способами. На Різдво та Великдень коло переповнених церков комсомольські патрулі свистіли, стріляли з пугачів, кричали: сам був тому свідком. Казали, що подекуди і стекла били. Міліція часом розганяла хресні ходи. Але ж інтересно, що отакі антирелігійні заходи ніколи не стосувались до си-

нагог, бо ж — пригноблена в минулому нація. Принаймні я ніколи про такі випадки не чув. Втім, правда, забрали під будинок профспілок величезну «хоральну» синагогу Бродського. Сектантів якось не зачіпали. Говорили, що вони мають підтримку з-за кордону.

У 20-х роках були в моді диспути між атеїстами та віруючими, що завжди збирали переповнені зали. Від атеїстів часто виступав красномовний професор Гладкий, був такий марксист в Києві, від віруючих — проповідники з сект, а також різні священики, в тому числі «наш» о.Липківський⁸³, а також титар Софії, викладач Чехівський, батько моєї однокласниці. У 1930 році він був одним з обвинувачених по справі СВУ.

На тих диспутах дискусія завжди точилась навколо питання про історичну реальність існування Христа. Оскільки в цій справі аргументи сторін не дуже то підпирались твердими фактами, то промови як віруючих, так і атеїстів були непереконливими і дуже многословними. Все ж послухати було цікаво, для загального розвитку.

Примусове, масове припинення церковної діяльності не завжди проходило гладко. По селах та містечках траплялись справжні бунти, коли люде громадились навколо церкви, особливо жінки, і не давали замкнути її чи зруйнувати. Але влада кінець кінцем завжди добивалась свого, і до кінця 20-х років діючих церков лишилось зовсім мало. Притиснули зреш-

⁸³ Липківський Василь (1864–1938?), аєсіа-ієє оѳ. оăдѳіаієє äÿ±, ç 1905 ѳ. ³í³ăđîđ đóđó çà ä³ăđîăăâîÿ îăđ³îîăëüîî; Оăдѳăе à Оѳđâ;î³. 1921 ѳ. îăđâîєє îëđîîîëëòîî Оѳđâ;îñüêîî îđââîñëââîîî; Аăđîêâôâëüîî; Оăдѳăе. Çâçîââââ îîñò³ëîëđ îăđâñë³ăóââîü êîîóî³ñòë-îîî; âëââë. 1938 ѳ. çăăđâđđîââîëë, óáëđëë.

тою і сектантів, а от на синагоги увесь час якось мало зверталось уваги, принаймні я особисто ніколи не чув про обмеження їх діяльності, за винятком хоральної синагоги, про яку вже згадував.

Що ж ще розповісти про післяреволюційний Київ? Хоча б дещо додати про зовнішній вигляд міста і людей в ньому. Мабуть, до 1929–30 рр. не з'явилося ні одної нової будівлі, не було і помітних ремонтів будинків. Вулиці лишались брукованими, тротуари — ще до революції викладеними жовтою київською цеглою. І оскільки їх теж не ремонтвано, то вони вкрились ямами, що вночі являли собою справжні пастки для пішоходів. Бо й вуличне освітлення було дуже мізерне. Після дощу цегла ставала рухливою, як клавіші, і, наступивши на якусь, можна було одержати з-під неї фонтан бруду. Взимку сніг не чистився. Дітвора бігала у своїх справах на коньках, теж і в школу: так само і я. Чудово було кататись на санчатах по похилих київських вулицях. Дореволюційні трамваї, єдиний міський транспорт (не рахуючи візників), ледь повзали, в години пік люде з них висіли гронами.

Але натовпу в Києві якось не було помітно. Всюди вистачало місця

— в кіно, на пляжі, в парках, їдальнях, публічних бібліотеках. Та й жили тоді кияне просторіш, здебільшого родина займала окреме помешкання, навіть така неможлива, як наша з матір'ю.

Можна теж сказати, що жилось затишніш і спокійніш, аніж у пізніші часи.

Вже говорив, що люде 20-х років були вдягнені більш аніж скромно. Молодь мало цим переймалась і навіть підняла на рівень стилю цю вимушену простоту одягу, та й поведінки теж. І те і друге вважалось обов'язковим атрибутом пролетарської ідеології. Втім, неп доволі швидко підірвав це штучне опрощення, і в кінці 20-х років все вже ввійшло в норму. Краватки і тонкі панчохи більш не вважались криміналом, яким були до непу.

На цьому кінчу згадки дитинства і ранньої молодості. Колись, може, спробую розповісти про навчання в профшколі і в інституті, про арешт в 1929 р. і заслання в Казахстан. Але найбільш яскравими лишились в згадках саме оті ранні роки, що про них спробував розповісти. Втім, якщо встигну, постараюсь записати і те, що трапилось далі, а бувало багато цікавого.

